

A historical black and white photograph of a street in Zwolle, Netherlands. The street is lined with multi-story brick buildings. On the left, a building has a sign that reads 'RENSMEULANHOOP'. In the center, a group of people, including men, women, and children, are gathered on the street. Some men are wearing dark suits and hats, while others are in lighter clothing. A woman in a white dress and a hat is prominent on the left. A street lamp is visible on the right side of the street. The overall atmosphere is that of a busy, historical urban environment.

De opkomst van het socialisme in Zwolle

*De kleine revolutie van
de gesochten jongens (1878-1894)*

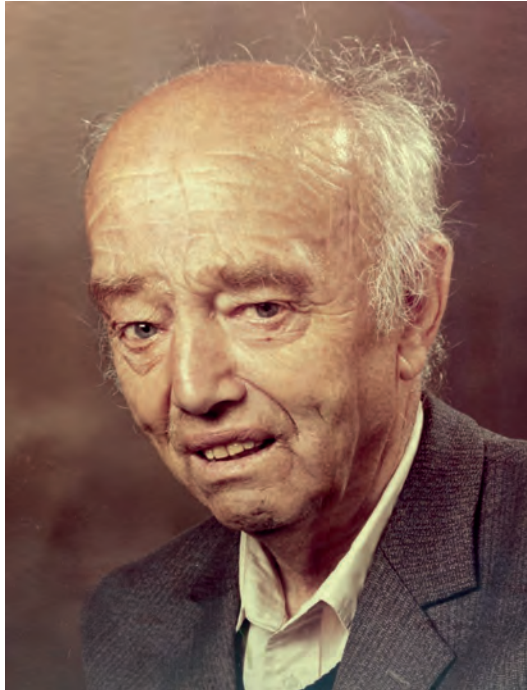
A blue silhouette of the Zwolle skyline, featuring various buildings, a bridge, and a windmill.

Zwols Historisch Tijdschrift

38e jaargang 2021 nummer 3 - 8,50 euro

'Kleurrijke Zwollenaren'

Steven ten Veen

Mannes Wezenberg

De eerste indruk die Mannes Wezenberg maakte, was van een mens die niet erg gelukkig was. Zijn oogopslag was altijd dof en zijn gezichtsuitdrukking somber. Maar plezier in het leven had hij wel en hij kon met iedereen goed opschieten. In Zwolle kende men hem als de man die met de handkar door de stad zwierf om spullen als wasmiddelen en spulletjes die je in huis kon gebruiken te verkopen. En als het Koninginnedag was stond hij met een kraam op de Melkmarkt en kon men bij hem terecht voor allerlei artikelen die met Oranje te maken hadden.

*Fotocollectie:
P.L. Keuzekamp,
Onderzoek:
Jan Bouwmeester*

Hermanus Jacobus Wezenberg zoals hij officieel heette, werd op 25 augustus 1917 in Zwolle geboren als zoon van Leopold Wezenberg en Susanna Maria van der Vegt. Zijn vader werkte als knecht bij een bierbrouwerij. Mannus bleef ongehuwd en woonde aan het eind van zijn leven in de Nieuwe Haven. Daar overleed hij op 4 januari 1991, 73 jaar oud.

Zijn grote passie was de wandelsport. Als er in Zwolle een tocht werd georganiseerd, liep Mannes mee en tijdens de Avondvierdaagse was hij ook altijd van de partij. En dan was er natuurlijk Zwolsche Boys, de voetbalclub waar hij fanatiek aanhanger van was. Zo fanatiek zelfs dat hij het heel vaak oneens was met beslissingen die de scheidsrechter in het nadeel van de Boys nam. Dat maakte hij dan op luide en niet al te vriendelijke wijze duidelijk, waarbij hij er zelfs niet voor terugdeinsde om het veld op te lopen. Maar gelukkig was er altijd wel iemand die Mannes erop wees dat hij nu toch te ver ging en hem weer langs de zijlijn dirigeerde. Zelf voetbalde Mannes niet, al werd hij bij straatvoetbal in Assendorp wel eens uitgenodigd om een balletje mee te trappen. En als dat niet gebeurde, stond hij wel langs het veld om aanwijzingen te geven.

Bronnen:

Anton G.M. Heijmerikx, *Bekend, onbekend, plichtsgetrouw en kleurrijk Salland*.

Mededelingen van het bestuur

Voor in de agenda:

- **Vrijdag 8 oktober 2021** Historische avond van het Erfgoedplatform in Waanders in de Broeren, *Buurtbemiddeling 25 jaar in Zwolle*.
- **Dinsdag 12 oktober 2021** *Algemene Ledenvergadering* van de Zwolse Historische Vereniging. Nadere informatie vindt u op onze website.

Redactioneel

De rubriek *Kleurrijke Zwollenaren* van Steven ten Veen is deze keer gewijd aan Manes Wezenberg, een fanatiek voetbalsupporter, die er niet voor terugdeinsde het veld in te rennen als een beslissing van de scheidsrechter hem niet beviel. Jan van de Wetering schreef het derde deel van de serie *De opkomst van het socialisme in Zwolle*. Helmig van der Vegt en Louis Cohen en vele andere pioniers zorgden ervoor dat Zwolle op de kaart kwam te staan bij landelijke voormannen als Troelstra en Domela Nieuwenhuis. Zo kwam het dat hier in de Atlas in 1894 de SDAP werd opgericht. Daar waren zeer onrustige jaren aan voorafgegaan, waarin socialisten en oranjeaanhangers met elkaar op de vuist gingen. Saskia Zwieters bewijst eer aan leven en werk van houtsnijder Hermannus van Arnhem (1634-1708), wiens decoraties onder andere te zien zijn op het kistje met de stoffelijke resten van Thomas van Kempen in de Onze Lieve Vrouwekerk. Zij schreef ook de eerste aflevering van de nieuwe rubriek *Uit het Drostenhuis*, over museumstukken die daar ooit te zien waren.

Geert Banck, zoon van een bekende Zwolse bloemist, haalt jeugdherinneringen op uit de tijd van de Tweede Wereldoorlog. Het gaat er af en toe spannend aan toe in de Diezerstraat. Wim Coster beschrijft een mislukte poging tot kolonisatie in Suriname door 'zijn' baron Sloet tot Oldhuis en combineert dat met opmerkelijke feiten die de tegenwoordig alom bekende infectioloog Jaap van Dissel hierover naar boven wist te halen. Stadsarcheoloog Michael Klomp duikt letterlijk en figuurlijk diep in het verleden. Hij beschrijft de opgraving van de in 1716 in gebruik genomen grafkelder van de Zwolse familie Van Haersolte.

Inhoud

'Kleurrijke Zwollenaren' Steven ten Veen	130
De opkomst van het socialisme in Zwolle <i>Deel 3: De kleine revolutie van de gesjochten jongens (1878-1894)</i> Jan van de Wetering	132
'SEER CIERLIJCK GEMAECKT': Leven en werk van houtsnijder Hermannus van Arnhem (1634-1708) <i>Een onbekende beeldsnijder</i> Saskia Zwieters	161
Bezetting en vrijheid in de Diezerstraat, mijn kinderjaren 1940-1950 <i>Voor mijn broer Gerrit Banck (1931-2016), een echte Zwollenaar, in herinnering</i> Geert Banck	172
'Uit het Drostenhuis' Saskia Zwieters	186
Baron Sloet, een mislukte kolonisatie in Suriname en een onderzoek van Jaap van Dissel Wim Coster	188
Grafkelder familie Van Haersolte Michael Klomp	191
Auteurs	193

Coverfoto: Diezerstraat, de Smeden, circa 1890,
fotograaf onbekend. (Collectie HCO)

De opkomst van het socialisme in Zwolle

Deel 3: De kleine revolutie van de gesjochten jongens (1878-1894)

Jan van de Wetering

Het was geen lolletje om voor zijn socialistische beginselen uit te komen en alleen het vaste vertrouwen in de toekomst van een betere maatschappij, waar geluk en brood zou zijn, ook voor het proletariaat, deed de partijgenoten stand houden tegen alle tegenwerking. (...) De socialisten van die dagen waren eenvoudig buiten de wet gesteld. Steeds werden brieven en pakketten aan hun adres geadresseerd aan het postkantoor geopend. Van de autoriteiten dier dagen ging een blinde vervolgingswoede uit en de politieagenten waren met de uitvoering belast, ofschoon die in vroeger dagen ook slecht betaald werden en lang niet tevreden waren.¹

Bang waren ze niet, de eerste Zwolse socialisten. Al hadden ze het zwaar te verduren, ze hielden vol. Hun niet aflatende gedrevenheid kwam voort uit een mengsel van woede en idealen. Woede over het kwade leven van de werkman, dat ze van huis uit kenden en idealen, die eerst nog vaag waren maar allengs scherpere contouren kregen. De meesten van hen waren jong, twintigers en dertigers; een nieuwe generatie was opgestaan, die minder lijdzaam was dan die van hun ouders. Als kind zagen ze in 1872 de werklieden eendrachtig met hun patroons door de straten marcheren tijdens de grootste optocht die Zwolle ooit had meege maakt.² Maar de eendracht die werd uitgestraald

Arbeiders Thorbeckegracht, circa 1900.
(Collectie HCO)

was slechts schijn. Onder de oppervlakte rommelde het en voor iemand er erg in had, ontstonden er scheuren in de arbeidsverhoudingen. Eerst in de steden met grote fabrieken, rokende schoorstenen en massaproductie, maar nog geen tien jaar later ook in provinciesteden als Zwolle, daar waar je niet zo gauw opstandigheid zou verwachten.

In dit derde deel over de opkomst van het socialisme beschrijf ik de doorbraak van het socialisme in Zwolle in de periode 1878-1894, een uitzonderlijk turbulente periode. Een belangrijke rol is weggelegd voor de activiteiten van een aantal socialisten van het eerste uur: onderwijzer Helmig Jan van der Vegt, handelaren in van alles en nog wat Louis Cohen en Marcus Spits, slijter J.M. van Vlaardingen en handelsreiziger Pieter Arnolli. Allemaal 'gesjochten jongens' in de woorden van Helmig van der Vegt, al deed hij daar zichzelf wat tekort mee, gezien zijn goede opleiding en altijd correcte gedrag. De mannen waren generatiegenoten, geboren in de jaren zestig. Op het moment dat het in Zwolle 'los' ging – aan het eind van de jaren tachtig – waren ze nog geen dertig jaar. Ze hadden nog meer gemeen, ondanks hun eenvoudige afkomst waren ze welbespraakt. Ze zouden in de loop der jaren tijdens politieke bijeenkomsten honderden, soms duizenden mensen toespreken.

De sociale kwestie

In de jaren zeventig was de gevestigde orde - van liberaal tot conservatief - er wel van overtuigd dat er iets moest worden gedaan aan de erbarmelijke levensomstandigheden van de arbeiders, in de stad en op het land. Ook in Zwolle kwam 'de sociale kwestie', zoals het genoemd werd, hoog op de agenda te staan van de gegoede burgerij. In lezingen en artikelen werd de discussie aangewengeld en in de herensociëteiten was het een geliefd gespreksonderwerp. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen ging een stap verder en liet in 1872 een onderzoek instellen naar de 'toestand en onderlinge verhouding tussen arbeidgevers en arbeiders in en om Zwolle'. Een commissie van wijze mannen, waaronder notaris Jan Hermannus van Roijen (voorzitter) en notabelen als Gerrit Wispelwey van ijzergieterij De Nijverheid en uitgever en boekhandelaar Wolterus Tjeenk Willink

*Bedelaar Oude Vismarkt, circa 1900.
(Collectie HCO)*

schreef een rapport van 48 bladzijden.³ Tussen de regels van het rapport klinkt zorg door over de opkomst van het socialisme: 'De geschiedenis der laatste jaren wijst herhaaldelijk op mannen, wier zuiverheid van bedoeling boven elke verdenking verheven was, doch wier pogingen om het maatschappelijk verkeer op anderen grondslag te vestigen, schipbreuk leden, omdat zij de werkelijkheid voorbij zagen, en even zoo dikwijls op volksmenners, die uit eigen belang zich van de door onbestemde wenschen en valsche voorspiegelingen misleide arbeiders meester maakten.'

Naast de kritiek op de volksmenners onder de arbeiders, spaarde de commissie ook de eigen geleerden niet: 'Bij vele arbeidgevers en kapitalisten is een conservatisme geboren dat in bestaande toestanden slechts de ijzeren wet van noodzakelijkheid ziet heerschen en daarom, wars van elk middel ter verandering, naar bestendiging dier toestanden streeft.' Hoewel de commissie in haar onderzoek voor zover valt na te gaan geen arbeider heeft gesproken, wist ze wel de vinger op de zere plek te leggen:

- Er was nog steeds kinderarbeid in Zwolle;
- Het aantal werkuren van arbeiders was gemiddeld negen tot tien uur en bij de Centrale Werkplaats van de spoorwegen zelfs twaalf uur;
- Het gemiddelde weekloon (zestig cent) voor een gezin was minder dan de noodzakelijke kosten van levensonderhoud;

Bewoners van het Achterom in de Kamperpoort, circa 1890. (Collectie HCO)

Centrale Werkplaats Zwolle, 1913. (Geheugen van Nederland, Utrechts Archief)

- De armbesturen betaalden bij werkloosheid wel voor geneeskundige hulp, maar bedeling in de vorm van levensmiddelen werd in de regel niet aan arbeiders verstrekt;
- Arbeiders woonden soms nog in onbewoonbaar verklaarde woningen en meerdere gezinnen woonden samen in huizen die eigenlijk voor slechts één gezin geschikt waren. Ook woonden er gezinnen op zolders of in kelders;
- Er waren niet genoeg (gratis) scholen voor kinderen 'der arme en minvermogende klasse', zodat

ruim tweehonderd oudere kinderen hun tijd nutteloos op de bewaarschool doorbrachten; - Zelfs het volksvermaak tijdens de zomerfeesten (mastklimmen, tobbspel, zaklopen) had zijn donkere zijde. Het volk kon niet zonder sterke drank: 'Met genever vindt men alles mooi en goed, zonder genever wordt het beste versmaad.'

Opvallend was het antwoord van de commissie op de vraag over de relatie tussen werkgevers en werknemers: 'De onderlinge betrekking tusschen arbeiders en arbeidgevers is hier zeer gunstig, een gevolg zoowel van het goedaardig en tevreden karakter van den arbeidersstand als van eene goede behandeling van de zijde der bazen. Werkstakingen, ruw verzet of dergelijke uitingen van ontevredenheid hebben zich hier dan ook nooit onder de arbeiders voorgedaan.'

Iedere onderbouwing van dit laconieke antwoord ontbreekt in het rapport. Maar hoe kon het ook anders in een onderzoek waarbij alle relevante partijen waren ondervraagd, behalve de arbeiders zelf. Ook over de oplossing van de sociale kwestie maakte de commissie zich er met een Jantje van Leiden vanaf: Het verbeteren van de relatie tussen bazen en knechten achtte zij onnodig omdat in het rapport immers tal van oorzaken waren opgegeven 'die den materiëelen, moreelen en intellectueelen toestand der arbeidende klasse tot zijn tegenwoordig peil doen zinken. Die oorzaken weg te nemen, ziedaar het middel om den toestand van den arbeider te verbeteren.'

Ondanks alle goede bedoelingen bleef het uiteindelijk bij praten en kwam het niet tot werkelijke verbetering van de positie van de arbeiders. Dat was in Zwolle zo, dat was overal zo. De regering maakte al evenmin weinig haast om het probleem aan te pakken. Een eerste stap in de goede richting werd in 1874 gezet met het de invoering van het 'kinderwetje' van minister Van Houten, dat arbeid door kinderen onder de dertien jaar verbood. Daarna bleef het lang stil. Pas in 1889 werd een Arbeidswet ingevoerd, in 1900 een leerplichtwet en in 1901 een woningwet.

Als mussen die op een hoop kruimels neerstrijken
Ondertussen was de malaise in Zwolle erger dan ooit. Werklozen grepen elke gelegenheid aan

om nog wat te verdienen, al was het maar met sneeuwuimen: 'Als de musschen die van een dak op een hoop kruimels neerstrijken, zoo kwamen ruim honderd mannen opdagen met bezem en schop op den rug en hunnen diensten aanbieden – vrouw en kinderen zitten immers te huis zonder vuur, licht of brood!'⁴ Ook gingen de werklozen voor Hulpbetoon (een charitatieve instelling) touw pluizen voor het breeuwen van naden tussen de planken van schepen. Dezelfde instelling had op het Eiland een werklokaal waar werklozen tegen een kleine vergoeding winkelsakjes mochten plakken. Hetzelfde gebeurde in de gevangenis. 'Ga jij maar zakkies plakken' was in die tijd een geveugelde uitdrukking om iemand op zijn plaats te zetten.⁵

In een wereld zonder welke regeling voor sociale zekerheid dan ook, was werkloosheid, arbeidsongeschiktheid, langdurige ziekte of overlijden van een echtgenoot al voldoende om iemand zwaar in de problemen te brengen. Arme gezinnen konden het alleen niet redden als er een kind op komst was. De Maatschappij van Moederlijke Weldadigheid te Zwolle verstrekte in 1880 aan 60 hervormde en 31 rooms-katholieke kraamvrouwen 80 grote hemden, 77 beddenlakens, 35 jassen, 35 paar kousen, 364 kinderdoeken, 182 roode luren (doeken om kinderen in te wikkeljen), 182 hemdjies, 182 doekjes, 182 ondermutsjes, 91 wollen sokjes, 91 wollen borstrokjes en 91 japonnetjes. Ook reikte de instelling dat jaar 819 broden uit, 45 ponden koffie, 91 ponden rijst en 10.400 turven.⁶

Het socialisme: de utopie

De vraag was of het opkomende socialisme een oplossing zou kunnen bieden. Het socialisme is eind achttiende, begin negentiende eeuw ontstaan, waarbij de negatieve effecten van de industriële revolutie een grote rol hebben gespeeld. In korte tijd ontstond in landen als Frankrijk, Engeland en Duitsland een arbeidersproletariaat, bestaande uit arme, ongeschoolde volksmassa's. Filosofen en sociologen werkten als reactie daarop vergaande ideeën uit over een ideale, rechtvaardige staat. Al in 1827 werd in Engeland voor het eerst het woord socialisme vermeld – in de *Zwol-*

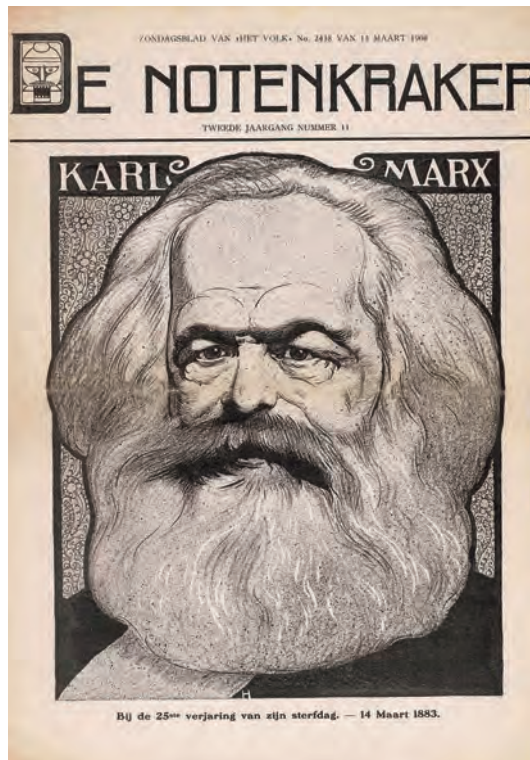
sche Courant pas op 24 september 1850. Onder socialisme werd verstaan een politiek en economisch systeem, dat alle productiegoederen als collectief eigendom van de gemeenschap voorstond. Dat hield de afschaffing van kapitaal als privaat bezit in. Dat dit niet eenvoudig te realiseren was, zorgde ervoor dat de pioniers die deze staatsvorm voorstonden ook wel utopische socialisten werden genoemd. Even duidelijk was dat dit streven ver boven de gedachtewereld en verwachtingen van het werkvolk uitsteeg. Zij dachten en bleven denken in termen van meer loon, lagere prijzen en kortere arbeidstijden.

In 1867 verscheen het eerste deel van het baanbende werk *Das Kapital* van Karl Marx. Het zou 'de bijbel' worden voor hele generaties socialisten. Volgens Marx was het idee van een klasseloze maatschappij met collectief eigendom geen utopie, maar een noodzakelijke ontwikkeling. De verpaupering van het volk ('Verelendung') ten gevolge van het kapitalisme zou op den duur een revolutie onvermijdelijk maken.

De ideeën van het socialisme, in welke variant ook, waren nauwelijks bekend bij arbeiders. Geen

Zwolle, Diezerstraat, de Smeden, circa 1890, foto graaf onbekend. (Collectie HCO)

Karl Marx, tekening van Albert Hahn, omslag de Notenkraaker, 1908. (Geheugen van Nederland)

wonder overigens, het was voor hen, maar ook zonder hen bedacht. En als ze er wel kennis van namen, in Zwolle bijvoorbeeld tijdens bijeenkomsten van de vereniging Hooger Zij Ons Doel,⁷ dan moesten ze er weinig van hebben. Het ging arbeiders niet om een klasseloze maatschappij – wat moesten ze zich daar ook bij voorstellen? – maar om directe verbetering van hun omstandigheden. In tijden van werkloosheid en voedselschaarste werd het volk opstandig, maar in betere tijden waren ze relatief tevreden over hun bestaan. Meer heil zag het merendeel van de arbeiders in verenigingen die voor hun belangen opkwamen zonder de ver-van-mijn-bed-ideeën van het socialisme. Daar kon je geen brood van kopen.

Zo'n redelijk alternatief verscheen in 1871 op het toneel. Dat jaar werd het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond opgericht door een aantal vakverenigingen in Amsterdam, Rotterdam en Utrecht. Het Verbond voer een gematigde koers. Doelstelling was de arbeidersklasse te verheffen 'in zedelijke waarden' en het bevorderen

van 'zijne stoffelijke welvaart, staatsburgerlijke rechten en gelijkheid en maatschappelijke vrijheid.' Het Verbond streefde naar hogere lonen en meer rechten voor de arbeiders, maar altijd langs lijnen van geleidelijkheid, arbeiders in harmonie met hun patroons. Voorman was Bernardus Heldt (1841-1914), een meubelmaker uit Amsterdam. Hij zou in 1885 als eerste arbeider in de Tweede Kamer worden gekozen.

Al gauw ontstonden in het hele land vergelijkbare verenigingen, die zich schaarden onder de vlag van het landelijke Verbond. In Zwolle werd op 1 november 1874 de Algemeen Zwolsche Werklieden-Vereeniging opgericht in de concertzaal van het Odéon. Landelijk voorzitter Bernard Heldt sprak het gezelschap ter aanmoediging toe. Voorzitter (vanaf 1877) werd Frits Visscher (1835-1913), een timmerman en modelmaker. Aanvankelijk kon de Zwolse afdeling op weinig belangstelling onder de arbeiders rekenen. Dat veranderde toen de vereniging erin slaagde enkele patroons te overreden de lonen te verhogen. Visscher kreeg ook de Zwolse notabelen achter zich, onder voorwaarde dat de arbeiders hun goede wil en ijver toonden. Een groep begunstigers verstreekte de vereniging een lening voor het laten bouwen van zestien arbeiderswoningen buiten de Diezerpoort. Maar, voor wat hoort wat, zeiden de donateurs: Nu zij de werklieden de vriendenhand hadden toegestoken, moesten die begrijpen 'dat zij die hand niet mochten afwijzen, maar die dankbaar moesten drukken.'⁸

Als een vroeg voorbeeld van verzuiling ontstonden er binnen het Werkliedenverbond later afsplitsingen: De Zwolse hervormden en gereformeerden gingen in 1892 verder onder de naam Patrimonium en de katholieken richtten de Rooms-Katholieke Werkliedenvereniging St. Joseph op, met een eigen vergaderruimte in de Nieuwstraat.

Domela Nieuwenhuis: de socialistische verlosser
Ondertussen groeide het socialisme als kool in steden als Amsterdam en Rotterdam. Maar het was een socialist uit Friesland, wiens naam vanaf de jaren tachtig op ieders lippen lag: Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919). Na zijn jeugd

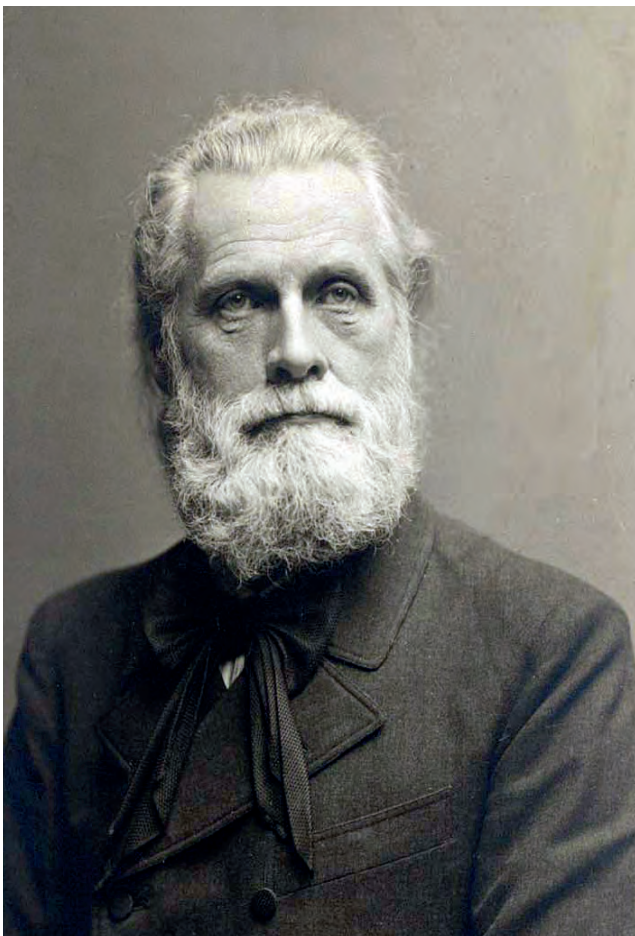
in Amsterdam volgde hij een theologisch opleiding, om later predikant te worden in Harlingen. Daar trad hij in 1879 uit de kerk: 'Het is mij onmogelijk langer te arbeiden aan een dood lichaam'. Daarna stortte hij zich volledig op de verspreiding van het socialisme. Willem Vliegen, voorman van de SDAP, schreef over hem: 'Wie (...) de geschiedenis schrijft der Nederlandsche socialistische beweging tot aan het jaar 1894, schrijft meteen de geschiedenis van het openbare leven van Domela Nieuwenhuis en omgekeerd' (...) ⁹ 'Hij had het voorkomen van een apostel. Zijn hooge en slanke gestalte miste alles wat alledaagsch is. Zij gaf een indruk van zachtheid en kracht tegelijk. Niemand kon zich van dezen man voorstellen dat hij ooit een kind een klap of een hond een trap zou geven en aan den anderen kant kon men zich evenmin erin denken dat hij ooit het hoofd zou buigen voor eenige bedreiging of een stap sneller zou loopen voor eenig gevaar. Zijn Jezuskop stak boven elken massa uit.'¹⁰

Domela Nieuwenhuis trok het hele land door om arbeiders en andere geïnteresseerden toe te spreken. In zijn lezingen ging hij tekeer tegen de vijf K's: Kerk, Koning, Kapitaal, Kazerne en Kroeg. Hij was van doorslaggevende betekenis voor de vroege Zwolse socialisten. Eén van hen was Helmig Jan van der Vegt. Hij werd op 5 januari 1864 in Zwolle geboren als zoon van een timmermansknecht en stadsomroeper. Helmig kreeg van zijn ouders de gelegenheid een onderwijzersopleiding te volgen, wat in die tijd, gezien zijn eenvoudige afkomst, vrij uitzonderlijk was. Na zijn examens kreeg hij een tijdelijke aanstelling als onderwijzer op een openbare school in Krommenie. Hij was toen negentien jaar. Op een zondagmorgen in 1883 bezocht hij daar een bijeenkomst waar Nieuwenhuis zou spreken. Helmig was meteen gegrepen door diens radicaal socialisme, nog onwetend van het feit dat hij een paar jaar later Nieuwenhuis in Zwolle persoonlijk zou leren kennen.¹¹

De eerste socialistische vereniging van Nederland

In de geschiedschrijving wordt 1878 wel genoemd als het jaar van de geboorte van het socialisme in Nederland.¹² Dat jaar werd op 8 juli in Amsterdam de Sociaaldemokratische Vereeniging opgericht, nadat de leden vergeefs hadden geprobeerd de Werkliedenvereniging van Heldt in die zin te hervormen. In meerdere opzichten was het een historisch moment, want hier scheidden zich al de wegen van de nog zo prille arbeidersbeweging. Het Werkliedenbond bleef naar verbinding zoeken met 'het kapitaal', terwijl de Sociaaldemokratische Bond (SDB), zoals de vereniging sinds 1881 genoemd werd, zich daar nadrukkelijk tegen afzette. In andere steden, maar nog niet in Zwolle, ontstonden vergelijkbare verenigingen, die zich al gauw zouden scharen onder de vlag van de SDB. De bond en haar verenigingen stonden sterk onder invloed van de ideeën van Domela Nieuwenhuis, die niet veel later redacteur werd van het socialistische blad *Recht voor Allen*, dat de spreekbuis zou worden van de SDB. De oprichting van de nieuwe bond was niet ongemerkt voorbijgegaan. Bij bestuurders van steden en bij de politiegingen de alarmbellen af: Sociaaldemocratie stond voor 'petroleum en dynamiet' en samen-

Links: Domela Nieuwenhuis, 1903. (Geheugen van Nederland)

zwering tegen het bevoegd gezag. Wie zich erbij aansloot was verdacht.

Maar hoe gevaarlijk was de nieuwe beweging? Ondanks het onmiskenbare effect van de optredens van Domela Nieuwenhuis waren de arbeiders allerminst overtuigd. Neem zijn vijf K's: Kerk, Koning, Kapitaal, Kazerne en Kroeg. Het merendeel van de arbeiders was in die tijd gelovig en Oranjegezind, niet op voorhand tegen hun patroons, ook niet tegen een leger en een beetje drank had een werkmans wel verdiend na zes dagen hard werken. Zo was het in heel Nederland, zo was het in Zwolle.

Domela Nieuwenhuis spreekt in de Atlas

Met de bedwelmende woorden van Domela Nieuwenhuis nog in zijn hoofd, keerde Helmig van der Vegt, twintig jaar jong, in 1884 terug naar Zwolle, waar hij onderwijzer werd aan de Zijltschool in de Hoogstraat, een kosteloze school voor armen en minvermogenen. Zijn ervaringen op de school, middenin volkswijk de Kamperpoort,

zullen zijn socialistische overtuigingen alleen maar hebben gesterkt. Hij werd lid van de SDB (je kon daar ook als individu lid van worden), las de werken van Domela Nieuwenhuis en ontmoette Zwolse geestverwanten. Helmig bewoog zich als onderwijzer gemakkelijk in twee werelden: die van het werkvolk en die van de hoger opgeleiden. Een proletariër met een hoed, noemde hij zichzelf wel eens.

Al snel kreeg Helmig een nieuwe kans Domela Nieuwenhuis te horen spreken. Op 22 november 1884 deed hij Zwolle aan. In de grote nieuwe zaal van de Atlas sprak hij over het thema welvaart en werkloosheid. De zaal was tot de nok toe gevuld 'met personen van allerlei stand, waaronder ook eenige werklieden.' Dit in tegenstelling tot zijn voordrachten in steden als Amsterdam en Rotterdam waar het publiek hoofdzakelijk uit arbeiders bestond. Het Zwolse stadsbestuur was een beetje nerveus geworden door de komst van 'de agitator'. Er gingen geruchten dat de politie geheime maatregelen had genomen 'ter bewaring der orde en dat de spreker, behorende tot de sekte der vegetariërs, geen vleesch at.' Maar Domela hield zich in volgens de verslaggever van de *Zwolsche Courant*: '[Het komt] ons voor dat wij het hier in een verzachten vorm kregen, in een voor de provincie, voor nog niet aan den prikkelenden kost gewende magen, verdund extract.'

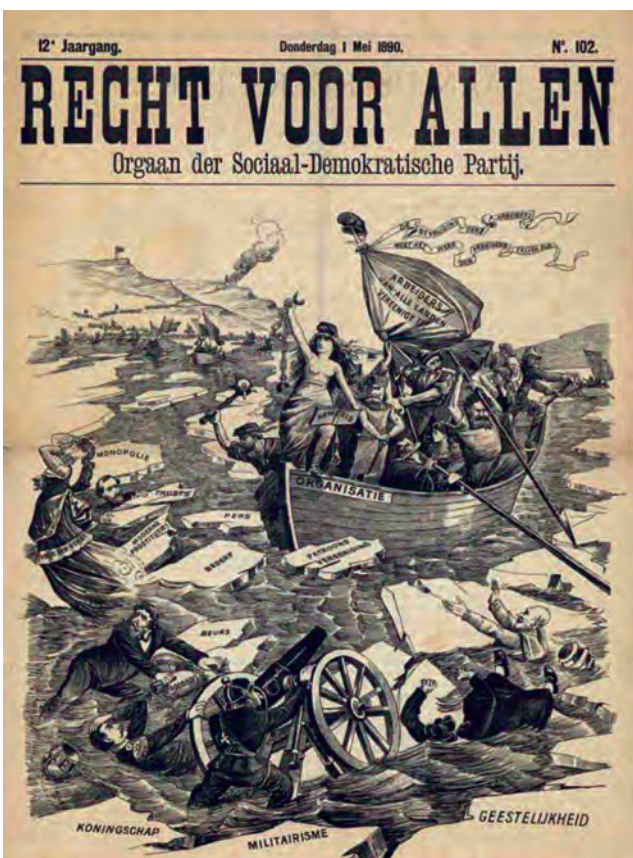
Toch draaide Domela er in zijn marxistisch getint betoog niet omheen: 'Vrijheid bestaat niet voor den arbeider. Rechten op den grond heeft hij niet. Neemt hij het contract hetwelk de werkgever hem aanbiedt niet aan, dan moest hij verhongeren, want in ons vaderland zijn wel verenigingen tot bescherming van dieren, maar niet van menschen. De regering – het uitvloeisel der bezittende klassen – doet niets voor hem.' Domela sloot af met een advies voor Zwolle: Hij spoorde de arbeidende stand aan een vereniging voor algemeen kiesrecht op te richten.¹³ Dat advies zou Helmig van der Vegt niet vergeten.

Een socialistische standwerker op de Grote Markt

De Zwolse socialisten van het eerste uur beseften na het bezoek van Domela Nieuwenhuis niet dat ze aan de vooravond stonden van een tijd

Vaandel van afdeling Zwolle van de Nederlandsche Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel, 1907. (Geheugen van Nederland)

van grote woelingen, hevige vervolgingen en massabetogingen. Zwolle, ja ook het bezadigde Zwolle, zou erbij betrokken raken. Het begon nog redelijk gemoedelijk. Op 14 augustus 1885 stond 'een gepatenteerd koopman' als standwerker op de Grote Markt. Die dag verkocht de koopman andere waren dan gebruikelijk. Hij beklom zijn markttafel en probeerde met een bel de aandacht van het publiek te trekken, om vervolgens zijn socialistische waren aan te prijzen: brochures met titels als 'Hoe ons land geregeerd wordt' en 'Hoe moeten wij de drankpest bestrijden.' Welbespraakt vertelde hij 'over den toestand van 't volk en de onhoudbaarheid daarvan, gekruid met snedige histories uit zijn koopmansloopbaan.' Iemand uit het publiek maakte bezwaar en riep dat de koopman staatsgevaarlijk was. Daar was de kastelein van café de Zon aan de Grote Markt het niet mee eens. Toen de koopman om een glas water vroeg,

bracht hij hem een glas bier, gratis nog wel. De inmiddels gewaarschuwde politie nam het tafeltje en de brochures van de koopman in beslag en bracht ze naar het politiebureau. Hoofdagent Visser sloot de stoet met de stoel van de koopman boven zijn hoofd dragend.¹⁴

Maar al twee weken later sloeg de stemming om. Volgens Vliegen was 1885 het jaar waarin het meest over revolutie gesproken werd, de taal in *Recht voor Allen* was ronduit opruiend geworden. Een populaire leuze dat jaar was 'Algemeen stemrecht, of revolutie!'¹⁵ In de zomer van dat jaar verplaatste de politiek zich naar de straat. De politie probeerde keer op keer de colportage van *Recht voor Allen* te verhinderen, waardoor op 25 augustus in Amsterdam opstootjes plaatsvonden. 's Avonds liep een enorme menigte, voorafgegaan door rode vlaggen naar de Jordaan om te demonstreren voor het algemeen kiesrecht. Bij terugkeer op de Dam vond een confrontatie met de politie plaats en ook in de straten eromheen werd gevochten.' De burgemeester verbood diezelfde dag nog alle samenscholingen.

Glasgerinkel in de binnenstad

Het vuur dat in Amsterdam was ontstoken, sloeg een week later over naar Zwolle. Op maandag 31 augustus werd Prinsesjesdag gevierd (de geboortedag van prinses Wilhelmina). De apotheose was de intocht van de schutterij, die tegen de avond met volle muziek van het exercitieterrein aan de Turfmarkt naar de Grote Markt marcheerde, waar zich inmiddels een grote menigte had verzameld. Om negen uur sloeg de stemming om, na een dag van feest en drank. Jongeren staken Bengaals vuur af en bekogelden de politie met pruimen. Er ontstond spontaan een volksoptocht, voorafgegaan door niet geheel nuchtere personen, die al zingend door de stad trokken.

'Eerst ging het de Diezerstraat door en over 't Gasthuispein terug. Daarop de Melkmarkt op en neer. 't Bleef bij zingen en joelen. Vervolgens weder de Diezerstraat doorgaande en langs de Thorbeckegracht terugkeerende, kwam het tot baldadigheid. Wie den eersten steen heeft gegooid is natuurlijk niet bekend (...), maar een feit is dat van onderscheiden perceelen langs de Thorbec-

Omslag Recht voor Allen ter gelegenheid van de eerste 1 mei-vingering, 1890. (Geheugen van Nederland)

kegracht, bij voorkeur daar waar het door de boomen iets minder licht was, ruiten zijn ingegooid.' Hetzelfde gebeurde op de Melkmarkt, in de Korte Kamperstraat, de Kamperstraat, de Blijmarkt, de Koestraat en de Walstraat. De politie was op haar hoede, maar greep niet in. Pas tegen elf uur werd het rustig. Dat er iets meer aan de hand was dan een door drank uit de hand gelopen feest, bleek de volgende dag:

'Wel in mindere mate, doch in zeer opgewonden stemming trok (...) een groote troep kwaajongens, mannen, vrouwen, meisjes en kinderen door de stad. Schreeuwen en tieren geen gebrek. Ditmaal scheen het bijzonder gemunt te zijn op de spiegelruit van de villa's in het Groote Weezenland, die dan ook dezen morgen de kenmerken droegen van woeste baldadigheid.' De politie, versterkt door het in Zwolle gelegerde garnizoen infanterie en artillerie, patrouilleerde door de stad, verzamelde het oproerige volk op de Grote Markt en liet het in kleine groepen naar huis gaan, zodat tegen middernacht alles weer rustig was.

Het was duidelijk dat het zo niet langer kon doorgaan. Woensdag 2 september vergaderde de

raad over de kwestie. In de eerste plaats moest verdere escalatie worden voorkomen. Jhr. Willem van Nahuijs (1820-1901), sinds 1867 burgemeester van Zwolle, maakte nog diezelfde dag gebruik van de mogelijkheden die de gemeentewet hem bood.¹⁶ Hij verbood alle samenscholingen op stoepen, openbare straten, wegen en wandelplaatsen. Ook maakte hij bekend dat hij samenscholingen zo nodig met geweld uiteen zou laten drijven. Alle koffiehuizen, bierhuizen, tapperijen, kroegen en andere plaatsen waar sterke drank werd verkocht, moesten tussen negen uur 's avonds en zes uur 's morgens gesloten zijn. Hij waarschuwde dat iedereen die zich uit nieuwsgierigheid bij kwaadwilligen aansloot, letsel kon oplopen. Ondertussen hielden dertig uit Deventer overgekomen huzaren samen met de plaatselijke infanterie, artillerie en politie de stad op strategische punten bezet. Het werkte: De vele Zwollenaren die 's avonds toch nog op straat waren, stoven bij nadering van de militairen verschrikt uiteen. Na het sluiten van de dranklokalen om negen uur werd het rustig op straat en tegen half elf was de gehele stad in volkomen rust.

Tijdens de raadsvergadering vertelde burgemeester Van Nahuijs dat hij persoonlijk onderzoek had gedaan naar de oorzaken van de onrust. Zijn conclusie was 'dat het voorgevallene enkel aan brooddronkenheid moet worden toegeschreven.' Hij legde dus geen verband met de revolutionaire acties van de socialisten een week eerder in Amsterdam, die met rode vlaggen en banieren het gevecht met de politie aan waren gegaan. Er valt iets te zeggen voor de zienswijze van de burgemeester. In de vele krantenverslagen werd geen melding gemaakt van socialistische uitingen.¹⁷

Ziezo, ik ga mijn vee eens voeren

Maar toch, het spoor van vernielingen dat de op hol geslagen meute had aangericht, vond alleen plaats in de straten waar de Zwolse notabelen woonden. Hun ruiten werden met bakstenen ingegooid, wat toch iets verder gaat dan de pruimen waarmee baldadige jongeren de politie hadden bekogeld. De Zwolse politie dacht wel degelijk aan een gevaar uit socialistische hoek. In een brief van Liberté (een schuilnaam) in *Recht voor Allen* lezen we:

Politieagent uit Zwolle, 1880. (Collectie Nederlandse politie toen en nu)

‘Den volgenden dag [na Prinsesjesdag] werden er verschillende personen in verhoor genomen bij de politie. (...) De inspecteur van politie informeerde belangstellend naar de socialisten in de werkplaatsen en wie of er lid was en hoe en wie de leden uit den Stemrechtbond waren, waarop, zooals zeer begrijpelijk is, de goede man weinig antwoord kreeg. De socialisten krijgen er dus de schuld van. (...) Als ’t waar was wat de kommissaris van Nieuwland heeft gezegd, dat de socialisten de hand in ’t spel hadden, dan nog waren de maatregelen voor rustbewaring bespottelijk en het doet ons denken aan de woorden van Cavour: Met den staat van beleg kan elke ezel wel regeeren.’

Liberté ventileert ook zijn woede tegen het Zwolse politiecorps. Zo citeert hij een Zwolse politieagent, die de arrestanten wat te eten moest brengen: ‘Zie zoo, ik ga mijn vee eens voeren.’ Erger nog zijn twee voorbeelden van seksuele intimidatie. Hij zag een agent die een jonge vrouw in de borst greep en haar al vloekend op een stoel wierp. Weer een andere agent zei tegen een gehuwde vrouw met een kind op de arm: ‘Gooi dat maar weg, ik zal je wel een ander maken.’

Waar of niet waar, zeker is dat de kersverse socialisten en de politieagenten elkaar van meet af aan niet verdroegen. Een week later stelde de burgemeester vast dat de rustverstoringen waren gestopt en hief hij de sluiting van koffiehuisen, bierhuizen, tapperijen en kroegen op. Zwolle mocht weer aan het bier en de jenever.¹⁸

Arbeiders, wilt gij dit eens lezen?

Ook de lokale pioniers van het socialisme waren geschrokken van de drie wilde augustusdagen in 1885. Ze organiseerden voorlopig geen bijeenkomsten meer. Door die ingegooide ruiten van de notabelen hadden ze de schijn tegen. Het imago van de socialisten werd er niet beter op toen op Sint Nicolaasavond van dat jaar enkele jongens onder aanvoering van de negentienjarige W.F. Hartdorff, medewerker van de Centrale Werkplaats en socialist, nabij het station straatlantaarns stukgooide en, wat niet al te handig was, ook nog eens een ruit van een kantonrechter. Zijn broer, ook socialist en eveneens werkzaam bij de Centrale Werkplaats, was diezelfde avond gearresteerd

omdat hij met enkele vrienden zo luidkeels had staan zingen in de Diezerstraat dat de rust van de omwonenden was verstoord. Omdat de regionale kranten nadrukkelijk vermeldden dat de gebroeders Hartdorff socialisten waren, was de kwestie voer voor socialistenhaters, zoals blijkt uit een brief in de *Opregte Steenwijker Courant*, onder de kop ‘Arbeiders, wilt gij dit eens lezen?’:

‘Het grootste deel onzer burgerij zal wel overtuigd zijn dat de socialisten menigeen die een weinig zwak van karakter is, door hun opruiende taal ’t hoofd op hol brengen en tot slechte daden verleiden. (...) Een sprekend voorbeeld hiervan kwam dezer dagen in Zwolle voor. (...) De lessen van hen, die onder het voorwendsel van het lot van de arbeiders te willen verbeteren, brachten nooit aan eenig sterveling geluk, maar helaas (...) dat vele onnoozelen luisteren naar de verleidelijke stem van mannen, in wier ziekelijke verbeelding, onuitvoerbare hersenschimmen en misdadige plannen een hoofdrol spelen. Moge het lot van dezen knaap nog menigeen in tijds de oogen openen.’¹⁹

De strijd om het algemeen kiesrecht

De nog steeds ongeorganiseerde Zwolse socialis-

*Arbeiders Thorbeckegracht, circa 1900.
(Collectie HCO)*

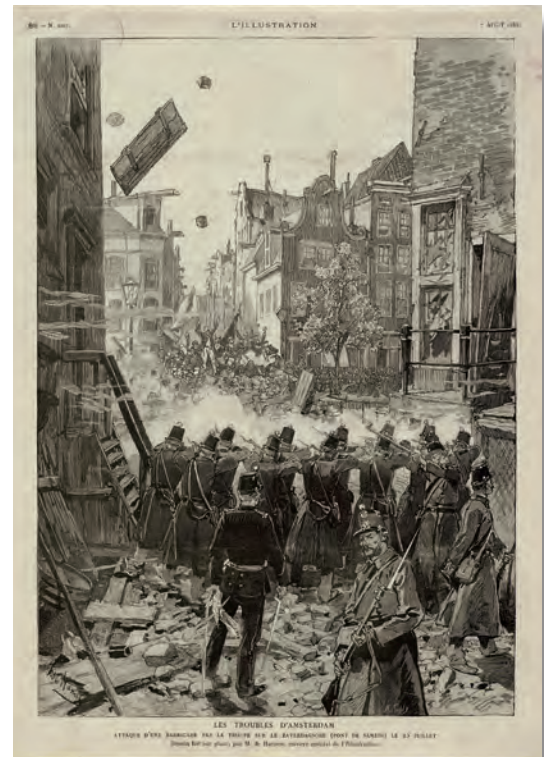
Rechts: Palingoproer Amsterdam, 1886.
(Wikimedia)

ten mochten dan een pas op de plaats maken, in het westen van het land was het hek van de dam. Socialistische voormannen als Domela Nieuwenhuis en Jan Fortuyn trokken volle zalen. Eén strijdpunt kreeg de meeste aandacht: het kiesrechtvraagstuk. Zolang het overgrote deel van het volk niet mocht stemmen, viel er aan verbetering van het lot van de arbeidersklasse niet te denken vonden de socialisten. Een eerlijke manier van volksvertegenwoordiging was alleen mogelijk door afschaffing van het censusstelsel: alleen mannen met een bepaald inkomen – vele malen hoger dan dat van arbeiders – mochten stemmen. Met dat doel voor ogen werd in 1882 de Nederlandsche Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht opgericht. Het Werkliedenverbond ging er schoorvoetend in mee.

In Zwolle hadden zich tot dan toe alleen enkele liberalen ingezet voor algemeen kiesrecht. Maar in arbeiderskringen begon de kwestie eindelijk ook te leven. De tuinzaal van Hille aan de Veemarkt zat bomvol tijdens een bijeenkomst in het najaar van 1884 van de Nederlandsche Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht. Spreker was de in Zwolle al bekende Th. de Rot uit Rotterdam. Uit zijn woorden sprak duidelijk de, vanuit socialistisch perspectief gezien, gematigde opstelling van de Bond:

‘Welnu, opdat de wensch naar algemeen stemrecht langs niet gewelddadigen weg vervuld

Demonstratie algemeen kiesrecht in Amsterdam, circa 1910.
(Stadsarchief Amsterdam)

worde, is aaneensluiting noodig, want, wat men ook zegge, de tijd om tot algemeen stemrecht te komen is rijp, al kan betwijfeld worden of het volk in zijn geheel daartoe eveneens rijp is.’ En daarom stelde hij voor dat ook in Zwolle een afdeling van de Bond opgericht zou worden. Zijn advies werd opgevolgd: op 22 september 1884 werd hier, onder andere door Helmig van der Vegt, een afdeling van de Bond opgericht.²⁰ Maandenlang hield de Bond de arbeidersklasse in kranten, vlugschriften en lezingen voor dat het einde van de ellende nabij was. Het draagvlak voor de invoering van het algemeen kiesrecht was zo groot dat de regering de volkswil niet langer naast zich neer zou kunnen leggen. Dacht men.

Het jaar daarop werd in Den Haag, op 20 september 1885, een grote landelijke kiesrecht demonstratie gehouden. De verwachtingen waren hoog gespannen. Voor het eerst werkten de drie grote landelijke arbeidersorganisaties samen: de Nederlandsche Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht, het gematigde Werkliedenverbond van B.H. Heldt,

en de SDB van Domela Nieuwenhuis. Uit Zwolle was alleen de afdeling van de Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht vertegenwoordigd.²¹ De samenwerking van de drie bonden bracht problemen met zich mee. Wat de gematigde deelnemers vreesden gebeurde: Een deel van de socialisten, voornamelijk uit de kring van de SDB, droeg rode vlaggen met zich mee, sommige met 'de phrygische muts' (het symbool van de Franse revolutie) op de spits en lieten in hun spreekkoren en liederen duidelijk horen welke plannen ze hadden. Dat werd ook begrepen door de conservatief-liberale regering Heemskerk: die legde de motie van de drie organisatoren voor invoering van het algemeen kiesrecht naast zich neer. En zo kwamen de deelnemers uiteindelijk met een kater weer thuis. Wat nu, verzuchtten ze, samen met hun achterban. De arbeidersbeweging bleek een tandeloze tijger te zijn.

Het ergste moest nog komen. De relatie tussen overheid en socialisten kwam op scherp te staan na een volksofstand in de Jordaan tijdens het Palingoproer op 25 en 26 juli 1886. Toen de politie een eind wilde maken aan een verboden volksspel, waarbij een paling van een touw moest worden getrokken, sloegen alle stoppen bij het publiek door. De politie werd in het nauw gedreven en gemolesteerd. In de straten en aan de bruggen werden hier en daar rode vlaggen opgehangen. De volgende dag werd het leger ingezet, zevenhonderd man infanterie, artillerie en huzaren. De militairen schoten na aanhoudende gevechten met scherp op de volgestroomde straten. Er vielen 26 doden en meer dan honderd gewonden. De *Zwolsche Courant* berichtte:

'Dat was een tooneel om nooit te vergeten (...). Het vuren hield geregeld aan, weerklonk door de straten en overstemde bijna het luide weeklagen en geschreeuw der woestelingen. Toch werd voortgegaan met het werpen van stenen. Hier en daar vielen gekwetsten en dooden neder, die op straat achterbleven, terwijl de menigte in een onbeschrijflijke verwarring wegvluchtte. Een oogenblik daarna werden de lijken en gekwetsten door vrienden in handkarren naar het politiebureau op de Noordermarkt gebracht en telkens weer zag men menschenlichamen wegdragen, die

vreeselijk verminkt en bebloed waren.²² In het grootste deel van de pers, ook in de *Zwolsche Courant*, kregen de socialisten de schuld, geen krant vergat de rode vlaggen te vermelden. Het ingrijpen van de politie en de militairen werd geroemd, terwijl die verzuimd hadden het oproer in te dammen en willekeurig het vuur hadden geopend op het volk. Uiteindelijk bleek dat slechts één van de slachtoffers socialist was. Deze zwarte bladzijde uit de Nederlandse geschiedenis leidde zelfs niet tot vragen in het parlement.

Oranje boven!

Door de mislukking van de grote kiesrechtmonstratie in 1885 en het Palingoproer een jaar later waren de socialisten razendsnel uit de gunst geraakt van hun tot dan toe snel groeiende aanhang in de grote steden. In de pers verschenen dag in dag uit smalende berichten: Ondanks alle grote woorden stonden de socialisten machteloos tegenover de regering. Het Palingoproer had laten zien dat leiders zoals Domela Nieuwenhuis lafaards waren, die het volk gebruikten om voor zich de kastanjes uit het vuur te halen.²³ De anti-socialistische opvattingen van conservatieven, maar ook liberalen, kregen vrij spel en werden al gauw door het volk overgenomen. Een nooit verdwenen nationalistisch gevoel werd nieuw leven ingeblazen: het orangisme. De ontsporingen tijdens de Oranjefeesten van de afgelopen jaren kwamen in een nieuw daglicht te staan. Het kon toch niet anders of ook daar waren de socialisten voor verantwoordelijk geweest. Het gevolg bleef

Oranje Boven!
PRINSESJESDAG 31 AUGUSTUS.
 Nationale en Oranje Linten.
 Nationale en Oranje Vogeltjes.
 Bestellingen op **ORANJE STRIKJES** voor
SCHOOLFEESTEN worden tijdig ingewacht bij
H. VAN EELEN,
DIEZERSTRAAT ZWOLLE.
 ⌘ Grootst gesorteerde Lintenmagazijn.
 ⌘ Uitsluitend prima waren.

Advertentie *Zwolsche Courant* een paar dagen voor Prinsesjesdag. (POZC, 11 augustus 1890)

niet uit: het volk liet Domela Nieuwenhuis en zijn medestanders als een baksteen vallen en ging als vanouds voluit achter het koningshuis staan. In heel het land werden vanaf 1886 antisocialistische liederen gezongen als:

*'Hop, hop, hop; hop, hop, hop!
Hangt de socialisten op!
Oranje boven, Oranje Boven,
Leve Willem drie.
Weg met alle socialen,
Leve Willem drie!
Nieuwenhuis moet zakkies plakken,
Hi, ha, ho!'*

Dat Nieuwenhuis zakkies moest plakken, verwees naar de verwachte gevangenisstraf voor hem. Hij was in 1886 in opspraak gekomen toen in *Recht voor Allen*, het artikel *De koning komt* werd gepubliceerd. In dat artikel werd koning Willem III stevig aangepakt, omdat hij op geen enkele manier blij gaf van compassie voor het volk. Wat

hebben we aan zo'n koning, was de teneur. Later kwam aan het licht dat Domela Nieuwenhuis niet de auteur was. Maar, hij nam wel de verantwoordelijkheid op zich en werd tot woede van de socialisten veroordeeld tot een jaar gevangenisstraf wegens majesteitsschennis. Gezien de stemming in het land deed Nieuwenhuis er beter aan zich even stil te houden. Maar zo zat hij niet in elkaar.

Domela Nieuwenhuis in de Bierton

Ook de socialistische beweging in Zwolle stagneerde na de mislukking van de kiesrechtmanifestatie en het Palingoproer. Hoewel er ook hier inmiddels voldoende socialistische leden waren die een hardere koers wilden varen dan het Werkliedenverbond, lukte het maar niet een afdeling van de SDB op te richten. Er was niet alleen gebrek aan voormannen, maar ook aan vergaderruimte. Helmig van der Vegt herinnert zich: 'In heel Zwolle was voor de socialistische beweging geen vergaderzaaltje te krijgen, daar de eigenaars van zalen door de politie werden bedreigd met intrekking van het

De Bierton, Schellerbergweg 27 Zwolle. In dit vroegere café kwamen de eerste Zwolse socialisten bij elkaar. Domela Nieuwenhuis hield er onder toezicht van de politie een lezing en Helmig van der Vegt richtte er met zijn partijgenoten de Zwolse afdeling van de Vereniging voor Algemeen Stem- en Kiesrecht op. (Foto Jan van de Wetering, september 2021)

vergunningrecht en met intrekking van de vergunning tot het later sluiten der zaak bij feestelijke gelegenheden.²⁴

Daarom kozen de eerste socialisten voor lokalen net buiten de gemeentegrenzen: daar had de Zwolse politie niets te zeggen. Eén van die noodonderkomens voor vergaderingen was de woning van Gerrit van de Berg, een kleermaker met socialistische opvattingen. Hij woonde in een van de arbeiderswoningen in het achterste gedeelte van de voormalige boterfabriek aan de Schellerweg.²⁵ 'Veel ruimte bood het niet', merkte een journalist droog op. 'Op dezen weg stonden toen nog geen lantaarns en daar de politie toch wilde weten welke onverlaten naar de socialistische bijeenkomsten gingen, plaatsten de politieagenten zich achter de boomen en staken een lucifer aan zoo gauw men passeerde. De namen der boosdoeners werden den volgenden dag bij de patroons bekend gemaakt en het gevolg daarvan was heel vaak ontslag.'²⁶

De spanning was dus groot toen Domela Nieuwenhuis aankondigde dat hij naar Zwolle zou komen. Van der Vegt en zijn kompanen hadden hem bereid gevonden een lezing te houden in de Bierton, een café aan de Schellerbergweg (nr. 27), net buiten de gemeentegrens. Maar dat was letterlijk buiten de waard gerekend. Eigenaar Maten weigerde zijn zaal vrij te geven omdat hij anders de politie op zijn dak zou krijgen, zodat het ontvangstcomité uitweek naar de bescheiden woning van Gerrit van den Berg. Uiteraard was Helmig van der Vegt erbij aanwezig: 'Het bericht van zijn komst deed de ronde en reeds des morgens was burgemeester Van Nahuijs, de commissaris Van Nieuwland en een groote politiemacht op het perron aanwezig. Den geheelen dag werden alle treinen uit de richting Amersfoort nagekeken. Eindelijk, daar was Domela. Op den voet werd hij gevolgd door een cordon agenten en door honderden nieuwsgierigen, die naar het station waren gelokt door het groote politievertoon.' Onder politiebegeleiding wandelde het gezelschap naar het huis van Van den Berg.

Omdat het een openbare bijeenkomst was, vonden de politieagenten dat ze ook mee naar binnen mochten. Domela sprak daar zijn verwon-

EEN VREDESBETOOGING.

Op een stuk land bij de Joh. Verhulststraat te Amsterdam is een openluchtmeeing gehouden, belegd door een aantal anti-militaristische vereenigingen. Op onze foto ziet men Domela Nieuwenhuis aan het woord.

dering over uit, maar hield toch een lezing van een half uur, waarbij hij zich beperkte tot 'een algemeene opwekking tot vereeniging ter bekoming van algemeen stemrecht en verder zijn bekende theorieën verkondigend over een meer evenredige verdeling der aardsche goederen en een billijke tegemoetkoming in de nooden van den werkmán.'²⁷ Om kwart over tien was de bijeenkomst afgelopen. Domela overnachtte in de woning van Van den Berg en werd de volgende ochtend door een zestal personen 'uit den werkenden stand' naar het station begeleid.²⁸ Het Zwolse avontuur van Domela haalden de kolommen van kranten in heel het land. En uiteraard was het koren op de molen van *Recht voor Allen*, dat op cynische toon, onder de kop 'Het Zwolsche schandaal', het vuurtje aanwakkerde:

Domela Nieuwenhuis spreekt tijdens een vredesdemonstratie in Amsterdam, circa 1900. (Geheugen van Nederland)

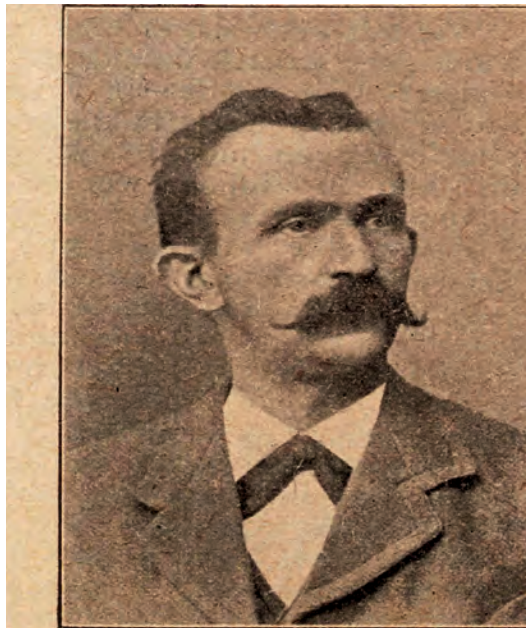
‘Hoe belachelijk stellen de machthebbers zich aan! Hoe blijkt uit al hun daden de ontzaggelijke vrees die zij koesteren voor onze beweging! (...)’ Al op het station was Domela Nieuwenhuis opgewacht door ‘de kommissaris van politie, ja zelfs de burgemeester, de geadelde Nahuys, de onderdrukker van het oproer te Zwolle in het vorige jaar.’ *Recht voor Allen* wees erop dat de politie zonder enige machtiging een privéwoning was binnengetrepen.²⁹ De kwestie werd zelfs aan de minister van justitie voorgelegd – alles wat met Domela te maken had, lag dat jaar uiterst gevoelig. Maar de minister wees de klacht af, omdat Van den Berg niet diezelfde avond had geklaagd, maar pas daarna. Ook was hij van mening dat de Schellerbergweg niet in Zwollerkerspel lag maar in Zwolle.³⁰

Met twee lege handen op één lege buik

In de jaren na zijn terugkeer naar Zwolle had Helmig van der Vegt een netwerk opgebouwd van gelijkgezinden. Hij ontmoette hen bij de spreekbeurten van de socialistische voormannen, bij de bijeenkomsten van het Werkliedenverbond en tijdens de grote kiesrecht-demonstraties in de grote steden. Al die tijd zocht hij naar mogelijkheden om in Zwolle een vereniging op te richten die zich

kon aansluiten bij de SDB. Dat was niet eenvoudig. Wie in de jaren tachtig van de negentiende eeuw propagandist was van het socialisme moest sterk in zijn schoenen staan. Maar, de onderlinge solidariteit van de eerste socialistische propagandisten was groot. In zijn memoires schrijft Van der Vegt: ‘Zij waren vrienden, broers en zusters, met twee lege handen op één lege buik.’ (...) ‘Wij hadden toen nog geen edelachtbaren of hoogedelachtbaren in onze kringen, geen gezeten burgers, maar burgers die gezeten hadden. Het was een partijtje van gesjochten jongens, onder leiding van een gesjochten partijbestuur, dat in zijn vergaderingen voorschreef dat géén kwast (citroenlimonade), enkel melk gedronken mocht worden, omdat kwast een dubbeltje en melk slechts een stuiver kostte.’ (...) ‘Trad een spreker van bijvoorbeeld Amsterdam te Zwolle op, dan was soms zijn eerste vraag of wij wel reisgeld voor hem hadden, want hij moest weer om zijn werkzaamheden naar zijn woonplaats terug. Bleef een socialistisch spreker van elders een nacht over, dan ging dit nog wel in de steden waar wel een partijgenoot een slaapplek beschikbaar had, maar op het platteland was soms niemand die een spreker durfde of kon herbergen. Dat ondervond het tegenwoordige kamerlid Schaper, die na afloop van een openbare vergadering met den pas gehuwden voorzitter en diens bruid in één vertrek te ruste ging.’³¹ Toch vond het socialisme in Zwolle een rijke voedingsbodem:

‘In de achterbuurten heerschten verschrikkelijke toestanden: lage loonen, ellendige krotten, lange werktijden, onmenselijke behandeling. Wanneer ik de proletariërs sprak over de blijde boodschap van het socialisme, dan ging hun hart open. Evenwel ging de schriftelijke propaganda beter dan de mondelinge, omdat voor de mondelinge in vergaderlokalen geen gelegenheid werd gegeven. Ik had kennis gekregen aan een Bijbelcolporteur, Epstein genaamd, een doodarme man, die mij zijn nood geklaagd had. En ik gaf hem grif gewonnen dat het wachten op een zalig hierna-maals op den duur niet meevalt als men op aarde voortdurend aan alles gebrek heeft. Hij droeg een tasch bij zich, aan de eene zijde gevuld met socialistische lectuur, waaronder het blad *Recht*

H. J. VAN DER VEGT.

Helmig Jan van der Vegt, een van de pioniers van het socialisme in Zwolle. (Uit Vliegen, De dageraad der volksbevrijding, deel 2, p. 186)

voor Allen, dat in 1879 onder redactie van Domela Nieuwenhuis was verschenen en aan de andere zijde met stichtelijke blaadjes.³²

De zaal zat vol agenten

Helmig van der Vegt had lering getrokken uit het gedenkwaardige bezoek van Domela Nieuwenhuis aan Zwolle in 1886. Je kon zaaleigenaren maar beter niet wijs maken voor welk doel een vergadering werd gebruikt. Toen hij in de zomer van 1889 een zaaltje in de Bierton wilde reserveren, had hij Maten, de eigenaar, dan ook niets verteld over het politieke karakter van de bijeenkomst. En zo gebeurde het dat daar

De Zwolse afdeling van de Bond voor Algemeen Kiesrecht werd opgericht. Het ging om een doorstart, want in 1884 was die vereniging ook al opgericht. De oprichting van de vereniging was het eerste politieke succes van Helmig, hij werd meteen voorzitter. Om een eind te maken aan de illegale bijeenkomsten buiten de gemeentegrenzen, bleef hij onvermoeibaar naar oplossingen zoeken. 'Zijn' vereniging moest ook in de stad

kunnen vergaderen. Maar dat was makkelijker gezegd dan gedaan, zoals bleek toen Geert van der Zwaag, een varkenskoopman uit Friesland, naar Zwolle kwam voor een spreekbeurt. Drie keer probeerde Helmig een zaal te huren: in café Brandehof (Melkmarkt), in hotel de Atlas (Ossenmarkt) en in Odeon (Blijmarkt). De eigenaren weigerden allemaal, omdat ze gehoord hadden dat Van der Zwaag een volbloed socialist was, nog erger dan de duivel. Uiteindelijk was caféhouder Leinweber in de Veerallee bereid zijn café af te staan. Hij was voor de duivel niet bang, had hij bij zijn toezegging opgeschept. Maar het liep anders:

'Een talrijke schare toog er op den bewusten Zondagochtend heen, doch de gordijnen waren dicht, en jawel, de zaal zat vol agenten.' Van der Vegt bedacht dat hij nog een oude tante had, wier overleden man zangmeester was geweest. Hij kreeg van haar den sleutel van de oude Zangschool op het Eiland en daar werd onder grote belangstelling dan toch nog de bijeenkomst gehouden. De politie noteerde iedereen die binnenkwam, maar toen de toeloop van publiek steeds groter werd, hielden de agenten er maar mee op.³³ De bijeenkomst was een groot succes, de vereniging schreef vijfentwintig nieuwe leden in.

Links: Affiche voor Algemeen Kiesrecht, ontwerp Albert Hahn, 1911. (Wikimedia)

Pieter Jelles Troelstra tijdens een manifestatie voor Algemeen kiesrecht. (Collectie Wikimedia)

't Zweet des aanschijns

Marcus Spits liet er ook bij zijn zakelijke activiteiten geen twijfel over bestaan dat hij de socialistische beginselen aanhing. In de advertenties waarin hij zijn linnen, hemden en bedlakens aanpreeft, maakte hij cynische opmerkingen over de Twentse textielindustrie: 'Weer eenige rolletjes uit 't Twentsch paradijs. In 't zweet des aanschijns moeten ze werken.'

Weer eenige rolletjes uit 't Twentsch paradijs.
In 't zweet des aanschijns moeten ze werken.

**Linnen voor allen.
Hemden voor allen.
Bedlakens voor allen.**

Zendt postwissel groot f 6.20 aan
M. Spits, Zwolle,
en men ontvangt franko thuis, 39 of 40 EL, voor
**10 HEMDEN voor MANNEN of VROUWEN, of 6
BEDLAKENS, van best Twentsch of Bielefeldsch linnen.
NIET GOED UW GELD TERUG.**

Advertentie Marcus Spits in *Recht voor Allen*, 29 januari 1890

Komt Zwollenaars, de slaapmuts afgerukt

De bijeenkomst in de Zangschool had de Zwolse pioniers moed gegeven. Nu was de tijd gekomen om door te zetten en hier eindelijk een afdeling van de SDB op te richten. Textielhandelaar Marcus Spits, een Zwollenaar met familiebanden in Enschede, zette de eerste stap.

Hij schreef twee open brieven in *Recht voor Allen* 'Aan de arbeiders en geestverwanten te Zwolle', waarin hij hen oproep lid te worden van de Zwolse afdeling van de SDB. 'Voorzitter' zet hij achter zijn naam. Omdat de strekking nagenoeg gelijk is, geef ik hier een samenvatting de brief van 11 februari 1890. Hij is geheel geschreven in de typerende socialistische stijl van die dagen.

'Het socialisme is ook binnen Zwolle's muren gedrongen en heeft reeds in tal van harten wortel geschoten. Arbeiders! Sluit u bij de afdeeling Zwolle van den S.D. Bond aan, die vrijheid, recht

Rechts: Oproep van Marcus Spits aan de Zwollenaren om lid te worden van de Sociaal-demokratische Bond. (*Recht voor Allen*, 11 februari 1890)

en brood voor allen in haar vaandel voert. Het kapitalisme moet bestreden en overwonnen worden, opdat gij als een vrij mensch een nieuw leven kunt intreden. Treedt in onze gelederen om gezamenlijk recht te eischen; laat uw vrouw en kinderen niet langer van gebrek wegwijnen, maar eischt werk, opdat gij in hunne behoeften kunt voorzien. Zult gij u nog langer laten plagen met touwpluizen voor een paar dubbeltjes daags? (...) Is het niet ongehoord dat gij bijna van honger omkomt, terwijl de kapitalisten in hunne canapés rondwentelen, vermoeid als ze zijn van het harde luieren? (...) Komt Zwollenaars, de slaapmuts afgerukt en sluit u bij ons aan: één alleen kan niets, maar gezamenlijk kunt gij alles!³⁴

Marcus Spits ging voortvarend te werk. Hij riep in advertenties de Zwolse arbeiders op zich als lid aan te melden van de SDB en hij vroeg ook een colporteur om in Zwolle en omstreken *Recht voor Allen* te venten. Niet geheel onnodig voegde hij er aan toe: 'Hij die vrij is tegenover het publiek en niet bang is voor de politie, geniet de voorkeur.'³⁵ Net als zijn twee broers uit Enschede, had Marcus een kort lontje. Hij was al eens wegens mishandeling veroordeeld tot vijf dagen hechtenis en nu, twee maanden na de oprichting van de nieuwe partij, was hij betrokken bij een geruchtmakende zaak. Hij kreeg bericht dat zijn jongste broer, Flip, in Enschede zou worden opgepakt, omdat hij weigerde dienst te doen als schutter. Samen met een andere broer probeerde Marcus

Ingezonden.

Aan de arbeiders en geestverwanten te Zwolle.
Medeburgers!

Ook hier te Zwolle wordt de strijd om het bestaan hoe langer hoe ellendiger tegenover het kapitaal: ook hier zien wij zoowel als elders 2 kapitalisten, 70 die een schraal bestaan hebben en 28 wien de honger uit gezicht en oogen puilt.

Wij, Zwollenaars, zien dat de arbeiders in geheel Twente of Overijssel of liever dat de socialisten de middelen aangrijpen om te strijden tegen kapitaal-onrecht, uitzuiging en verdrukking. Waarom u hier in de hoofdstad van Overijssel niet aangesloten bij den S. D. Bond, die ook zijn banier hoog houdt trots alle tegenwerking? In plaats dat deze hoofdstad de dorps- en stadsbewoners vooring, heeft juist het tegendeel plaats. Maar nog is het niet te laat!! **Arbeiders!** Als gij komt, zullen de oogen u open gaan voor het onrecht

de arrestatie te voorkomen. Gewapend met een lat en een steen stapten ze op de marechaussee af, onder het roepen van 'Blijf van onze broer af' en 'Weg met de schutterij, leve de socialen.' Toen ze ook nog de te hulp geschoten burgemeester van Enschede belaagden, trok een marechaussee zijn bajonet om de man te bevrijden. De gebroeders Spits werden opgepakt en tot enkele maanden gevangenisstraf veroordeeld.³⁶

Door de arrestatie van Marcus Spits leek de Zwolse afdeling van de SDB al na twee maanden op sterven na dood. Het wachten was op nieuwe inspiratie. Door de komst van de Groningse handelsreiziger Pieter Menno Arnolli (1864-1931) naar Zwolle kwam er weer leven in de brouwerij. Met acht andere socialistische richtte hij op 12 december 1890 de Zwolsche Arbeidersbond op.³⁷ De bond telde bij de oprichting ongeveer 360 leden, die afkomstig waren uit de Vereniging van het Spoorwegpersoneel, de afdeling Zwolle van de Nederlandsche Bond voor algemeen kies- en stemrecht en de Zwolsche Timmerliedenvereniging. Pieter Arnolli werd voorzitter en Helmig van der Vegt vicevoorzitter. Beide mannen waren nog maar 26 jaar oud.³⁸ De toon waarmee de bond zich aan het publiek presenteerde, leek op het eerste gezicht nogal gematigd: 'Zij stelt zich ten doel langs wettigen weg en door gepaste middelen de belangen van hare leden te bevorderen en hun leven te veraangenamen. Dit doel zal zij trachten te bereiken door te streven naar algemeen kiesrecht, het oprichten van een eigen gebouw, het houden van voordrachten, het opvoeren van tooneel- en het uitvoeren van zangstukken.' Dat klonk niet al te revolutionair, maar al gauw werd duidelijk dat het bestuur op één lijn zat met de SDB van Marcus Spits. De voormannen van de Zwolsche Arbeidersbond en die van de partij van Spits zouden de komende vier jaar gezamenlijk optrekken bij spreekbeurten en 1-meivieringen.

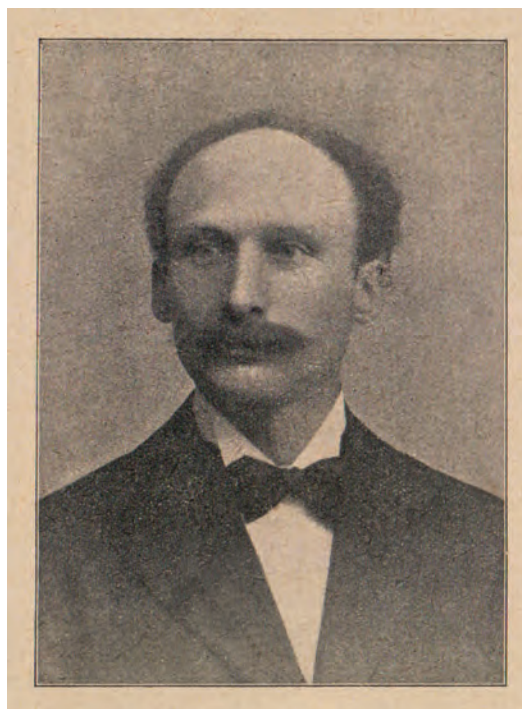
De Volksvriend

Na zijn vrijlating uit de gevangenis pakte Marcus Spits de draad weer op. Hij kreeg al gauw steun van de Amsterdammer Levi Cohen (1864-1933) roepnaam Louis, die eind 1890 met zijn gezin naar Zwolle was verhuisd (Tuinstraat). Net als Marcus

was hij joods en een uitgesproken socialist. Louis Cohen verdiende een slecht betaalde boterham met kleinhandel, nu eens in boter, dan weer in bier. Louis Cohen werd secretaris van afdeling Zwolle van de SDB. Spits wilde de socialistische propaganda uitbreiden met een op de regio gericht weekblad en vond Cohen bereid de rol van uitgever/redacteur op zich te nemen. Op 27 juni 1891 verscheen het eerste nummer van *De Volksvriend*, orgaan van de *Volkspartij in de provinciën Overijssel en Drenthe*. Motto van het blad was: 'De aarde is rijk genoeg om al hare kinderen te voeden. Wij vragen geen gunsten, wij willen recht.' *De Volksvriend* onderscheidde zich inhoudelijk nauwelijks van *Recht voor Allen*. Het blad werd een groot succes: de oplage steeg in enkele jaren van zeshonderd naar tweeduizend exemplaren. Voor de bezorging aan de abonnees en de colportage op straat was de stad in wijken verdeeld. Elke wijk had zijn eigen colporteur. Het succes was de Zwolsche Arbeidersbond van Arnolli en Van der Vegt niet ontgaan. De bond nam het blad over van Cohen, die echter wel de belangrijkste redacteur bleef. Na de overname werd de naam veranderd in *De Volksvriend*, *Socialistisch Weekblad*, waardoor voor iedereen duidelijk was uit welke hoek de wind waaide.

De Zwolse socialist Pieter Arnolli. Hij was aanvankelijk medestander van Helmig Jan van der Vegt, maar sloot zich niet aan bij de SDAP. (Jaarboek Handelsreizigers, circa 1910)

Louis Cohen, samen met Helmig Jan van der Vegt een van de oprichters van de SDAP. (Uit Vliegen, De dageraad der volksbevrijding, deel 2, p. 186)

Geen enkele boekhandelaar in Zwolle zat in die tijd te wachten op socialistische lectuur, zodat de *Volksvriend*, net als *Recht voor Allen* vooral op straat aan de man moest worden gebracht. Dat deed Cohen zelf, samen met een snel groeiend aantal andere colporteurs. Hoe dat eraan toeging wordt beeldend beschreven in een aflevering van *Recht voor Allen* uit 1892.

'Sedert eenige weken wordt er Zaterdagavonds druk gekolporteerd met de *Volksvriend*. Den eersten keer kolporteerde onze partijgenoot Cohen alleen, en liep op één avond acht bekeuringen op. Den volgende week kolporteerde Cohen en Van Harte, de ontslagen arbeider van Eindhoven [de houtzagerij in Frankhuis] en toen liepen ze beiden één bekeuring op. (...) Doch jl. Zaterdagavond bekeurde de politie maar weer raak. Cohen kreeg er drie, van Harte één, en Stalenhoef één. Arnolli die met zijn zware stem op een kwartier afstand hoorbaar was, werd o wonder boven wonder niet bekeurd; hoe dat kwam begrijpen wij niet, toch zeker niet omdat hij niet hard genoeg schreeuwde.'³⁹

De Zwolse politie lette niet alleen op het colporteren van Cohen, maar ook op wat hij schreef. In een van de afleveringen beledigde hij een politiegagent. Hij kreeg er in 1893 een maand gevangenisstraf voor. Toen de cipier de deur van de gevangenis aan de Menno van Coehoornsingel opende, riep Cohen, onder hoerageroep van partijgenoten 'Leve de sociale revolutie!'⁴⁰

Zwolle en de Internationale

De socialistische beweging in Nederland is niet los te zien van het socialisme buiten onze grenzen. Een mijlpaal was de stichting op 28 september 1864 in Londen van de Eerste Internationale, een internationaal verband van vakbonden. De rijen van de socialisten waren allerminst gesloten. De meningen bleven verdeeld, zodat er op 14 juli 1889 (honderd jaar na de bestorming van de Bastille) in Parijs een Tweede Internationale werd opgericht. De kwesties waarover de socialisten discussieerden zouden nog lang de politieke agenda bepalen: de keuze tussen de parlementaire weg en revolutie, tussen vreedzame en niet vreedzame politieke actie, maar ook de houding tegenover de koloniale politiek en oorlogsvoering.

Rechts: Advertentie in Recht voor Allen, voor de eerste socialistische bijeenkomst op het Eiland in het Engelse Werk, op 3 mei 1891. (Recht voor Allen, 3 mei 1891)

Tijdens de Tweede Internationale was besloten 1 mei te kiezen tot jaarlijkse Dag van de Arbeid, een dag van internationale solidariteit van arbeiders. Op donderdag 1 mei 1890 werd de dag op verschillende plaatsen in Nederland gevierd, maar nog niet in Zwolle.⁴¹ In de grote steden werd voor het eerst de acht-urenleuze aangeheven en ook het acht-urenlied. Van der Vegt die naast onderwijzer ook zangmeester was, had het lied toch maar vast met partijgenoten ingestudeerd. Het refrein luidde:

*'Acht uur! Acht uur!
Geen langer arbeidsduur!
Ten strijd! Komt allen op ten strijd!
Ten strijd voor acht uren arbeidstijd'*⁴²

Maar het ging om veel meer vond Van der Vegt: 'Ons ideaal ging verder, wij wenschten den opbouw van een nieuwe maatschappij, een maatschappij van vrede, welvaart en broederschap, doch niet tot stand gebracht met de wap'nen der barbaren. Die maatschappij is niet bestaansbaar zoolang de volk'ren in elkaar vijanden zien, zoolang zelfs partijgenooten elkaar met alle ten dienste staande middelen bestrijden.'⁴³

De eerste Dag van de Arbeid in het Engelse Werk

In 1891 deden Louis Cohen, Marcus Spits, Pieter Arnolli en M. Blankwater namens de Zwolsche Arbeidersbond en de afdeling Zwolle van de SDB een poging toestemming te krijgen voor een

3 MEI. 3 MEI. 3 MEI.
Op voor den 8-urigen arbeidsdag!
GROOTE MEETING
op Zondag 3 Mei,
's middags half één ure in 't Engelse Werk op 't eiland nabij ZWOLLE.
SPREKERS:
D. R. MANSHOLT, Westpolder.
S. COLTOF, Amsterdam.
J. PIETERSE, Enschede.
ONDER WERP:
De achturige arbeidsdag.
Entrée 5 cent. Diskussie vrij.
Werklieden en Burgers komt in massa op!
3 MEI. 3 MEI.
Zijden Insignes zijn te verkrijgen bij M. SPITS.
Nieuwmaatschappij «Rechten naast Plichten» Timmerlieden- en Nieuwmaatschappij «Vooruitgang is ons Streven», Alg. Ned. Typ.- en Drukk.-bedr. van Zwolle, Zwolle, 1891.

betoging voor de invoering van een acht-urige werkdag op het grote eiland in het Engelse Werk. Om de zaak niet op de spits te drijven vroegen ze toestemming voor een viering op 3 mei, een zondag en dus niet op 1 mei, wat een werkdag was. Veel verwachtingen hadden ze er niet van. Groot was daarom hun verbazing toen het verzoek op voorstel van het liberale raadslid Jordens met tien stemmen voor en zes tegen toch werd aangenomen. Hij had betoogd dat men aan de arbeiders niet de gelegenheid moest onthouden propaganda te maken voor verbetering van hun toestand.⁴⁴ De spanning was groot, die zondagmiddag van 3 mei 1891. Bij vriend en vijand. Helmig van der Vegt herinnerde het zich later als de dag van gisteren:

‘Niettegenstaande het gemeentebestuur toestemming had verleend tot het houden van een openluchtmeeting in ’t Engelsche Werk was het voor de meetingbezoekers levensgevaarlijk door de Veerallee te gaan. Elk groepje werd door de

Links: Engelse Werk, met 'knuppelbrug' naar het Vogeleiland, waar in de jaren negentig van de negentiende eeuw vele 1 mei-vieringen van de Zwolse socialisten gehouden werden. Circa 1910. (Collectie HCO)

Rechts: Engelse Werk gezien vanaf het Vogeleiland. Circa 1910. (Collectie HCO)

marechassees uiteengejaagd. Ook de Tuinstraat waar ondergeteekende en zijn partijgenoot Louis Cohen woonde, was het terrein waar de marechassees hun paardebeesten allerlei capriolen lieten uitvoeren. De Zwolsche arbeiders bleken verstandig te zijn, zij hielden hun handen in de zakken. Zij begrepen de woorden ‘Met kruit noch degen kampen wij’. Juist die tegenwerking bracht honderden mensen op de been, zoodat wij als resultaat konden boeken: een schitterende betoging voor den 8-urendag.⁴⁵

Er waren ongeveer tweeduizend mensen op afgekomen, meest nieuwsgierigen volgens de kranten. De bijeenkomst werd voorgezeten door de Zwolse slijter J.M. van Vlaardingen, die in de maanden daarvoor al een naam had opgebouwd als bevlogen spreker bij socialistische bijeenkomsten. Eén van de andere sprekers was Derk Roelofs Mansholt (1842-1921), een Groninger herenboer, een van de eerste medestanders van Domela Nieu-

wenhuis in het noorden van het land. Een verslaggever merkte op dat vele omstanders het niet eens waren met wat er gezegd werd, maar ondanks herhaaldelijke uitnodigingen van Van Vlaardingen nam niemand de uitnodiging aan in debat te gaan. Om vijf uur 's middags was een flink deel van het publiek al naar huis, toen de bijeenkomst werd afgesloten met de internationale. Het lied leidde tot een reactie van andersdenkenden: er werden heilslieparen gezongen en ook Wien Neêrlands bloed, toen het officiële volkslied. De Oranjeaanhangers verlieten het Engelse Werk onder het aanheffen van 'Oranje boven, weg met de socialen.'⁴⁶

De slag tegen de marechaussee

Een jaar later viel 1 mei op een zondag en wederom mochten de socialisten een betoging in het Engelse Werk houden. Helmig van der Vegt, ondertussen opgeklimmen tot een van de voormannen van de Zwolse afdeling van de SDB, was die dag afwezig; hij sprak de arbeiders in Enschede toe. In de nacht ervoor waren daar door de politie op verschillende plaatsen in de stad biljetten over de achturige werkdag en het algemeen kiesrecht van de muren gerukt. De spanning was

om te snijden. Achter de muziek en rode vaandels marcheerde Van der Vegt te midden van Enschedese socialisten naar de grens tussen Enschede en Hengelo, waar ze werden opgewacht door socialisten uit Hengelo en Almelo. De burgemeester en marechaussees te paard hielden het gezelschap scherp in de gaten. De socialisten hielden zich een beetje in en spraken in gematigde woorden over de achturige werkdag en loonsverhoging.⁴⁷ Heel wat heftiger ging het er volgens *Recht voor Allen* in Zwolle aan toe:

'In korte trekken wil ik den lezers van ons blad mededeelen, hoe men van overheidswege het volk hier provoceert, ophitst en zelfs mondeling uitdaagde tot een vechtpartij, die niet anders kon worden dan een bloedbad! (...) Zoodra zich op 1 mei te Zwolle het volk met opgerolde vaandels vertoonde op het stationsplein, werd direkt door den burgemeester [Van Nahuijs], den kommissaris en den marechaussees er op aangedrongen de vaandels weg te doen. Toen reeds had het niet veel gescheeld of zij waren aan 't kloppen gegaan. Overal toch zagen wij wapens en blanke knopen. Nauwelijks waren er 1.600 of 1.800 man weg naar het meetingterrein [het Engelse Werk], of wij grepen de vaandels en de roode vlag weer en trokken verscheidene straten van Zwolle door, doch op den hoek van de Luttekestraat werd het volk en ook wij tegengehouden door de marechaussees. (...) Bij de brug aan de Kamperpoort kwamen de marechaussees te paard op het volk in. Het volk vloog links en rechts. (...) Nauwelijks 20 meter verder op den straatweg werden wij aangegrepen door 20 politieagenten, het eerst zou de roode vlag eraan. 10 of 12 handen grepen haar aan, doch ze werd losgescheurd en in drift ging het weer vooruit naar de meeting, wij marcheerden in stormpas, alsof wij door roovers waren overvallen. (...) Thans reed de palingkapitein naast ons met zijn marechaussees en begon mij toe te roepen: Joden, gvd, wat moeten die hier, die hooren hier niet! (...) Ik heb de zwarten tam gekregen en kan jullie ook de tam krijgen.'⁴⁸

ARBEIDERS.
viert den EERSTEN MEI !

**En dat de verheerlijking van den Arbeid
ook de verkondiging zij van uw krachtigen
wil, om de gevaren af te weren die het
militarisme en de reactie overal doen
ontstaan!**

Algemeen Bond
der
A. B. V.

Affiche voor de Dag van de Arbeid, circa 1910.
(Wikimedia)

Wij leven hier in den tijd van de opstootjes

De confrontatie op de Dag van de Arbeid tussen socialisten en Oranjeaanhangers was meer dan

een incident. De razendsnelle opkomst van het socialisme vanaf het midden van jaren tachtig stelde de arbeiders voor een keus: voor of tegen. De standpunten van de socialisten lieten niets aan duidelijkheid te wensen over, maar wat vonden hun tegenstanders onder de arbeiders nu eigenlijk? Wilden zij geen acht-uren werkdag, wilden zij niet meer loon, wilden zij geen betere levensomstandigheden, wilden zij geen stemrecht? Dat lijkt onwaarschijnlijk. Voor een deel is het te verklaren door de mislukking van de grote demonstratie voor het algemeen kiesrecht en door het Palingoproer in de Jordaan, waar de socialisten de schuld van hadden gekregen. Hun imago had een flinke deuk opgelopen. Kwaad bloed zette ook het afwijzen van de kerk en het koningshuis, twee van de vijf K's van Domela Nieuwenhuis. Met name de katholieke kerk moest niets van de socialisten hebben. Daar kwam bij dat een groot deel van het volk in de negentiende eeuw zeer koningsgezind was. Bij elk koninklijk bezoek in Zwolle stroomden de straten vol met toeschouwers. De koningsdagen en later ook de prinsesjesdagen werden uitbundig gevierd.

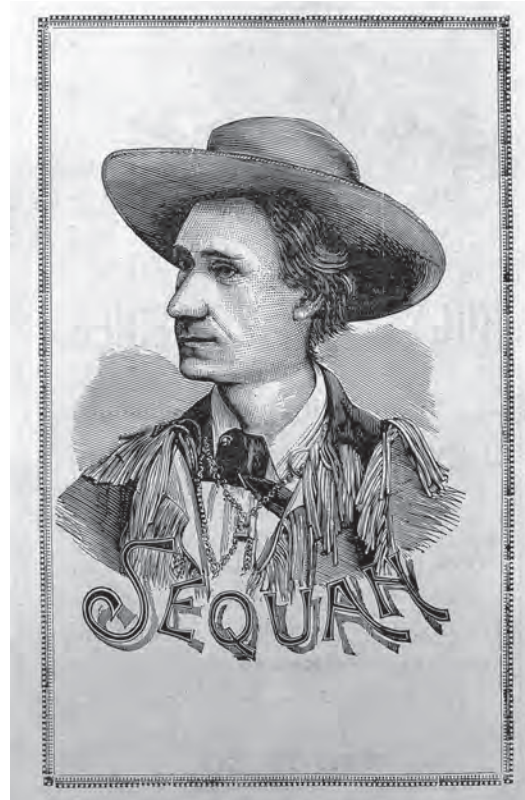
Maar het meest stoorden de Oranjeaanhangers zich aan het gedrag van de socialistische propagandisten. Die waren in hun ogen brutaal, provocerend en opdringerig. Met hun vanen en banieren en luidkeels gezang verstoorden ze de rust in Zwolle. Niet vergeten waren de militairen die de stad na de opstootjes in 1885 hadden moeten beschermen. In de eerste helft van de jaren negentig koos een groot deel van het volk voor het vertrouwde gezag van overheid, kerk en politie. Gezien de zendingsdrang van de socialisten moest dat onvermijdelijk tot problemen leiden.

Op een zaterdagavond in juni 1892 liep het volledig uit de hand. Zwolle was al wekenlang in de ban van Sequah, een Engelse genezer van reumatiek, die gestoken in een Mexicaans kostuum, 'seances' in de Buitensociëteit hield. Zijn geneeskundige drankjes, zogenaamd naar een recept van een prairievolk in Amerika, vlogen de winkel uit. Die avond bezochten tweeduizend mensen zijn optreden. Na afloop sleepten enthousiaste aanhangers zijn uitgespannen rijtuig onder luid gejuich van de omstanders naar het Heerenloge-

ment aan de Grote Markt, waar hij enkele appartementen had gehuurd. Het toegestroomde volk, waaronder leerlingen van de HBS en leden van Patrimonium, kon er geen genoeg van krijgen en zong hem voor het hotel toe. Op zeker moment werd het Engelse volkslied aangeheven, gevolgd door Wien Neêrlands bloed, overgaand in het spreekkoor 'Weg met de socialen, leve Willem III'. Vervolgens trok een brooddronken menigte de stad door om het Oranjevuurtje aan te wakkeren. Het hek was van de dam. Een paar dagen later kwam het tot een treffen tussen socialisten en Oranjeaanhangers voor het gloednieuwe Gouverneurshuis aan het Ter Pelkwijkpark. Tijdens een stevige vechtpartij wierp een van de socialisten een tegenstander over het hek voor het gebouw. De vijanden zochten elkaar telkens weer op, om te vechten, of elkaar met liederen te overtreffen, nauwelijks in toom gehouden door de politie. 'Wij leven hier in een tijd van opstootjes', schreef een socialistische ooggetuige.

Politieagent voor Paleis van Justitie, circa 1900. (Collectie HCO)

Sequah, kwakzalver uit Engeland, die in Zwolle in 1892 wekenlang volle zalen trok. Na een van zijn seances braken gevechten uit tussen socialisten en Oranjeaanhangers. (Wikimedia)

De socialisten vonden na enkele dagen van straatgevechten dat ze gewonnen hadden, want toen ze al zingend naar de Dageraad marcheerden - hun nieuwe eigen gebouw in het 'rode' Assendorp - dropen de politie en de opgetrommelde marechaussee af. Daar werden ze toegesproken door Louis Cohen. Die sprak, staand op een stapel stenen, kalmerende woorden tot de oververhitte massa partijgenoten: 'Hij zeide dat nu het gebleken was dat wij, als het erop aankwam, de baas waren, wij gerust naar huis konden gaan en zoo gebeurde het ook.'⁴⁹

De rode vaan op de dorre heide gepland

Ondanks alle trammelanen waren Van der Vegt en zijn gideonsbende erin geslaagd de sympathie te verwerven van geestverwanten onder de arbeiders. Er was een gevoel van grote solidariteit. Van der Vegt: 'Er heerschte een prachtige geest onder de partijgenoten. Wij vormden één grote familie, elkaar beschouwend als broers en zusters. Wij hadden geen tijd en geen lust elkander te bevechten en uit te werpen als men meende dat iemand niet zuiver in de leer was. Die tijd kwam helaas later, toen de moeilijkste strijd gestreden was en het geen schande meer was socialist te zijn.'⁵⁰

In het begin van de jaren negentig gingen de Zwolse socialistische voormannen regelmatig namens de SDB de stad uit voor propagandatochten in de omgeving. In mei 1893 organiseerden

Cohen en Arnolli bijvoorbeeld een 'meeting' op de Veluwe. De dagen ervoor waren honderden biljetten met aankondigingen in de omgeving verspreid. Geen hut werd overgeslagen. Op de dag van de meeting hadden zo'n zeshonderd belangstellenden zich midden op de heide tussen Heerde en Epe verzameld. Al van verre hoorden ze de tonen van het vrijheidslied. En toen was daar het lang verwachte moment: 'Ook een roode vlag klonk het opeens. O, dat zijn de Olsters! Even later verwelkomden de Zwolsche, Deventersche, Olster en Heerdersche partijgenooten elkaar. De vreugde straalde uit hun gelaat. De roode vaan op de dorre heide gepland, dat was iets bemoedigends, stevig drukten ze elkaar de hand en verzekerden alles te zullen aanwenden om de roode vaan daar hoog te houden.' Na de opening kreeg Arnolli het woord, die met stentorstem het ontstaan en het doel van het socialisme schetste. Toen was Cohen aan de beurt. Hij schetste volgens de verslaggever de maatschappelijke wantoestanden en gaf enkele staaltjes van uitzuigerij uit de omtrek, waarbij een predikant en papierfabrikant Dijkgraaf het duchtig moesten ontgelden. Er waren slechts twee veldwachters aanwezig om de orde te handhaven.'⁵¹

Het groepsgevoel tijdens de meeting op het heideveld blijkt ook uit het verslag van een propagandatocht van wederom Cohen en Arnolli naar Hattem. Maar liefst tweehonderd mannen, vrouwen, jongens en meisjes uit Zwolle namen deel aan de tocht. 'De overtocht over de IJssel moest in drie keer geschieden en telkens zaten de vier schuiten stampvol.' Na het uitdelen van pamfletten in Hattem trok het gezelschap naar de Molecaten, waar ze in een grote kring in het gras gingen zitten. Ook veel Hattemers waren meegelopen. Cohen ging in het midden staan en sprak ongeveer drie kwartier het gezelschap toe. Nadat Arnolli geruime tijd had gesproken, werden de Zwollenaren tot aan de IJssel vergezeld. Nog lang schalden de socialistische liederen over het water.'⁵²

De propagandatochten waren niet altijd zonder gevaar, vooral wanneer het gezelschap niet groot was. Dat ondervonden Van der Vegt en zijn vrouw met Arnolli, die bij het venten van de *Volksvriend* in de Oudestraat te Kampen door militairen van het Instructiebataljon werden aan-

Bijeenkomst van de Zwolse jeugdafdeling van de Sociaal-Democratische Bond, circa 1890. (Collectie HCO)

gevallen, waarbij de bril van Arnolli het leven liet. Nog heftiger ging het toe bij Cohen, die met zijn hoofd boven de leuning van de IJsselbrug werd gehouden, terwijl de socialistenhaters riepen: 'Schreeuwt Oranje Boven!', waarop hij uit alle macht riep: 'Leve het Socialisme! Gelukkig kozen de Kamper sigarenmakers spoedig partij voor de socialistische colporteurs. Zij gingen het Instructiebataljon te lijf, met als gevolg dat die zaterdagavond de militairen in Kampen de kazerne niet meer mochten verlaten.'⁵³

De Dageraad, een partijgebouw in het rode dorp

Het was een geweldig idee, de bouw van een eigen partijgebouw voor de Zwolse socialisten. De ondernemende en fel socialistische Marcus Spits had in Enschede al eerder woningen voor arbeiders laten bouwen, dus hij was de aangewezen man om een en ander te realiseren. De plaats lag voor de hand: middenin 'het rode dorp' Assendorp, aan de Molenweg. De Dageraad werd het genoemd. Er waren meer socialistisch gerelateerde gebouwen in Nederland met die naam. Hij was gebaseerd op de in 1856 opgerichte atheïstische-humanistische vereniging van vrijdenkers. De Dageraad moest ruimte bieden voor bijeenkomsten van wel duizend mensen. Het gebouw werd gefinancierd door de afdeling Zwolle van de SDB, met een flinke bijdrage van de Bond voor Algemeen Stem- en Kiesrecht. Op zaterdag 30 juli 1892 werd de Dageraad in besloten kring ingewijd. Een dag later was er een openbare bijeenkomst, met als sprekers de socialistische voormannen Fortuin en Hermans. Domela Nieuwenhuis zou ook komen, maar was door ziekte verhinderd. Door de aanwezigheid van de prominente gasten, zette Zwolle zich die dag op de kaart als geschikte vergaderplaats voor partijcongressen.

De nieuwsgierige bezoekers, onder wie driehonderd partijgenoten uit Deventer die met de boot naar Zwolle waren gekomen, zagen een flink gebouw, met een ineenlopende koffiekamer en zaal. Voor de feestelijkheid was de zaal met groen en vaandels versierd. Er stond een flink biljart en de niet alcoholische consumpties waren tegen bilijke prijzen beschikbaar. Boven de zaal woonde Louis Cohen en zijn gezin, terwijl daar ook de

De Dageraad, gebouwd in 1892 als partijgebouw van de Zwolse socialisten. Na de oprichting van de SDAP in 1894 verloor het deze functie en werd het een kerkgebouw. (Collectie HCO)

redactie van de *Volksvriend* was gevestigd. Na enkele liederen van zangvereniging Ten Strijd, volgden de toespraken. Fortuin vond dat de Dageraad een schrede op de weg was van meer vles en brood op tafel. 'Onze grootste vijand, betoogde hij, is niet de bourgeoisie, maar de onverschilligheid, de lauwheid, de tegenstand van onze medewerkers.' Fortuin wees erop dat de sociaal-democratie ook de vrouw wilde verheffen. Een afzonderlijke partij voor vrouwen achtte hij niet nodig, al stond daar tegenover dat vrouwen beter propaganda konden maken onder elkaar'. Na het toneelstuk 'De liberale nachtpit' werden om zes uur de partijgenoten uit Deventer gezamenlijk naar de boot aan de Willemsvaart gebracht.⁵⁴

Het eerste socialistische congres in Zwolle

De Dageraad had bij de opening van het gebouw in juli 1892 een goede indruk gemaakt op de soci-

alistische voormannen. Vier maanden later, op eerste en tweede kerstdag, vond er een belangrijk congres van de landelijke SDB plaats. Links en rechts van het voor de gelegenheid gebouwde toneel waren banieren van Zwolse socialistisch verenigingen geplaatst en de zoldering was met helrode verf geschilderd. De zaal was in tweeën gedeeld: een voor de ongeveer honderd afgevaardigden van de afdelingen (waaronder twee vrouwen) en een voor een groot aantal belangstellenden. Voorzitter Paulus Penning (1843-1904), een welgestelde Amsterdamse caféhouder, vrijdenker en tot zijn overlijden aanhanger van de anarchistische lijn van Domela Nieuwenhuis, ging er na de opening meteen met gestrekt been in. Hij diende de volgende motie in: 'Het congres der Sociaaldemocratische Partij, vergaderd te Zwolle, spreekt haar verachting uit over de regeering, die de honger en werkeloosheid in de noordelijke provinciën, evenals in alle andere deelen van ons land, niet anders weet te stillen dan door het zenden van huzaren, soldaten en marechaussees.' De motie werd met luid applaus aangenomen.⁵⁵

Het congres werd gebruikt om de rijen van de socialisten weer te sluiten: in deze hectische jaren rolden de ideeën over de te volgen koers over elkaar heen. Het werd tijd voor nieuwe doelstellingen. Op de agenda stond de presentatie van een 'Praktisch strijdprogramma'. Belangrijke

punten waren onder andere de invoering van het algemeen stem- en kiesrecht, afschaffing van het koningschap en de Eerste Kamer, afschaffing van alle wetten die de vrouw benadeelden ten opzichte van de man, kosteloos verplicht onderwijs tot veertien jaar, een verbod op kinderarbeid beneden veertien jaar, een achturige werkdag, een minimaal arbeidsloon en onderhoud van ouden en gebrekkigen door de gemeenschap. Het venijn zat in de staart, toen Domela Nieuwenhuis een motie indiende die een flinke stap verder ging: 'De taktiek der Socialistisch-democratische Partij is een revolutionaire, omdat zij niet gelooft aan het geleidelijk ingroeien der bestaande maatschappij in een socialistische, maar de omverwerping der bestaande maatschappelijke orde beoogt, met alle haar ten dienste staande (wettelijke of onwettelijke, vredelievende of gewelddadige) middelen. De motie werd aangenomen, maar menige congresganger zal zich hebben afgevraagd wat de partij nu eigenlijk wilde: de parlementaire weg of de anarchistisch, revolutionaire weg? De meningen waren verdeeld, dit kon niet lang goed gaan.'⁵⁶

De oprichting van de SDAP in de Atlas

Vanaf het congres in Zwolle van 1892 was het gedaan met de eensgezindheid binnen de SDB. Binnen de partij was een richtingensrijd gaande, waarbij de aanhangers van Troelstra (voorzitter van de parlementaire weg) en Domela Nieuwenhuis (die een revolutie voorstond), recht tegenover elkaar kwamen te staan. Dat werd er niet beter op toen een jaar later tijdens het congres in Groningen een motie werd aangenomen dat de partij onder geen enkele voorwaarde mee zou doen aan de verkiezingen en dus de weg van anarchisme en revolutie koos. Maar het draagvlak was wankel: bijna de helft van de afdelingen, waaronder die van Zwolle had tegengestemd. Na een jaar van grote onderlinge verdeeldheid barstte de bom in 1894. Troelstra en consorten benaderden sympathiserende verenigingen en personen voor het oprichten van een nieuwe sociaaldemocratische partij. Wie mee wilde doen moest een 'formule van toelating' ondertekenen, om aan te geven het eens te zijn met een manifest waarin de grondslagen van de op te richten partij waren

Congres SDAP in Utrecht 1917. (Collectie Wikimedia)

De „Atlas” te Zwolle in 1894. Voor den ingang staan hier de eenige leden der afdeeling Zwolle, H. J. v. d. Vegt en J. Os, die bij de oprichting terstond toetraden.

De Atlas, waar in 1894 de SDAP werd opgericht. Op de stoep staat Helmig Jan van der Vegt, een van de oprichters, en Zwollenaar Izak Os, die zich wel eens de dertiende apostel noemde. (Uit Gedenkboek ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan der Sociaal Democratische Arbeiderspartij in Nederland, 1919)

verwoord. Uiteindelijk werd de formule van toelating door 54 personen getekend. Voor de niet-ondertekenaars was duidelijk dat hier een coupe werd gepleegd en dat zouden ze de afvalligen niet vergeven. De constituerende vergadering zou op 26 augustus in lokaal de Atlas aan de Ossenmarkt te Zwolle plaatsvinden. Die middag zouden namelijk tal van prominenten van de SDB, waaronder Troelstra, Vliegen en Schaper (allen ondertekenaars van de formule van toelating) toch al naar Zwolle komen, omdat daar 's middags op een stuk weiland naast de batterij kanonnen aan de Schrevenweg een meeting zou plaatsvinden over de opheffing van het privaatrecht. Helmig van der

Vegt en Louis Cohen waren bereid de organisatie op zich te nemen en zo kwamen de twee relatief onbekende Zwollenaren opeens op de lijst van twaalf socialisten te staan die het manifest hadden opgesteld. De twaalf mannen zouden de geschiedenis ingaan als 'de twaalf apostelen van Troelstra'.

Die ochtend werd in de Atlas de nieuwe partij opgericht, met als naam de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij in Nederland, de SDAP. Voorzitter Vliegen sloot de vergadering 'met een woord aan de kapitalisten, dat ze spoedig zouden inzien geen reden te hebben om zich over deze dag te verheugen – toen daverde de donkere zaal van ons gejuich en toen gingen die belasterde,

De Atlas: van alle markten thuis

'De Atlas' omstreeks 1894: danshuis of socialistenhol?' luidt de titel van een voortreffelijk artikel over de geschiedenis van de Atlas van Frits David Zeiler.⁵⁷ Bij de oprichting van de SDAP was de Atlas aan de Ossenmarkt 9 nog maar net tien jaar oud. De achtergrond van de naam is niet bekend, maar er waren in die tijd wel meer gebouwen met verwijzingen naar de mythologie. Het pand voorzag in een behoefte, want veel grote zalen had Zwolle niet. In nabeschouwingen over de relatie tussen de Atlas en de Zwolse socialistische beweging zijn kwalificaties gebruikt als 'socialistenhol', of 'hyperproletarisch lokaal'. Maar vanaf het begin blijkt dat de eigenaar, H.J. Levie, de Atlas verhuurde aan iedereen die er - binnen de grenzen van het betamelijke - maar belangstelling voor had. In advertenties noemde hij het nu eens een hotel, dan weer een lokaal en prees het aan voor 'partijen en bijeenkomsten'. Voor bijzondere gelegenheden stond hij het zelfs vrij af, rekenend op de verkoop van consumpties. Er waren bijeenkomsten van liberale en christelijke verenigingen, van boerenorganisaties en er waren regelmatig muziek-dansen cabaretvoorstellingen. Maar voor gebruik door socialisten was er aanvankelijk toch weerstand. Een

bijeenkomst in 1889 voor de oprichting van de Zwolse afdeling voor de Vereniging voor het Algemeen Stem- en Kiesrecht werd geweigerd. De eigenaar kon zich erop beroepen dat de politie - tegen de wet in - dergelijke bijeenkomsten verbood. Maar voor de beroemde bijeenkomst op 26 augustus 1894 werd wel toestemming gegeven en dat terwijl het doel van de bijeenkomst in alle kranten uitvoerig was bekendgemaakt.

Bij de keuze voor de Atlas door de socialisten speelt nog iets mee. Waarom hier en niet in het eigen partijgebouw de Dageraad, dat toch tijdens het kerstcongres van 1892 zijn waarde had bewezen? Enkele maanden na de opening van de Dageraad in 1892 was Marcus Spits, de eigenaar/beheerder van de Dageraad in diskrediet geraakt. Bij de handel in 'meilintjes' - lintjes die de socialisten op hun kleding spelden bij bijeenkomsten als de viering van de Dag van de arbeid op 1 mei - zou hij geld in eigen zak hebben gestoken. Het leidde tot een

heftig conflict tussen hem en het Zwolse bestuur van de afdeling van de SDB. Op 9 oktober 1892 werd Spits door Louis Cohen, namens het partijbestuur geroyeerd.⁵⁸ Het zette kwaad bloed bij een deel van de hardliners van de SDB. Het was toch al lastig om de rijen gesloten te houden: In de maanden die volgden werden vrienden onder de partijgenoten elkaars vijand. Zo betichtte Pieter Arnolli, een half jaar voor de oprichtingsvergadering in de Atlas, Louis Cohen ervan dat in de Dageraad en in de Volksvriend 'de parlementaire duivel' was binnengeslopen. Het leidde tot een fel debat tussen de heren. Cohen ontkende de aantijging ten stelligste: het bestuur bestond uit vier parlementairen en drie anti-parlementairen en ondanks de inhoudelijke verschillen van mening werd de onderlinge strijd nooit persoonlijk.⁵⁹

Gevelsteen aan de voorzijde van de Atlas aan de Ossenmarkt ter herdenking van de oprichting van de SDAP in 1894. (Foto Jan van de Wetering)

bespote, gesmade mannen overeind en hieven het oude vrijheidslied aan met tranen in het oog en het hart vol van wat zij ter bereiking van dit oogenblik hadden doorstaan.⁶⁰

Het was tijd voor een feestelijke afsluiting. Helmig van der Vegt: 'Na afloop aten een aantal deelnemers in hotel De Zon op de Grootte Markt en daar hebben ze gezongen en getoast en ze waren in zoo vrolijke stemming dat eenige Zwolsche vijandelijke elementen in Recht voor Allen meenden te moeten meedeelen dat de wijn er gestroomd had en dat de geheele geschiedenis in een bachanaal was geëindigd.' Van der Vegt schrijft in zijn herinneringen wel vaker over zichzelf in de derde persoon en we mogen daarom gerust aannemen dat hij er in de Zon als gastheer van zijn nieuwe partijgenoten bij is geweest. De beschuldiging vond hij moeilijk te verkroppen. Een gotspe vond hij het: stel je voor, de wijn had gestroomd, in een gezelschap van 'gesjochten jongens', die allemaal blij waren dat zij het leven hadden.⁶¹

Epiloog

Op 26 augustus 1894 werd de eerste - uit overtuiging - sociaaldemocratische partij van Nederland opgericht. Er was een hele strijd aan voorafgegaan en die strijd was ook na deze dag nog lang niet gestreden. De SDB en de SDAP gingen hun eigen weg, net als het gematigde Werkliedenverbond. Uit de SDB zou later de Communistische Partij Nederland voortkomen (CPN) en uit de SDAP de Partij van de Arbeid. De arbeiders hadden in elk geval iets te kiezen. De keuze van Van der Vegt en Cohen voor de SDAP maakte een einde aan hun vriendschap met een groot aantal vroegere partijgenoten, met wie ze de afgelopen jaren zo eendrachtig waren opgetrokken. Handelsreiziger Pieter Arnolli bleef Van der Vegt en Cohen nog een paar jaar bestoken met felle verwijten. Marcus Spits verdween van het politieke toneel. In het grote geheel van de Zwolse geschiedenis was de kleine revolutie van de gesjochten jongens geslaagd: de arbeiders wisten dat er partijen waren die daadwerkelijk iets konden veranderen aan hun omstandigheden. Maar de socialisten waren na de oprichting van de SDAP tot op het bot ver-

De oprichters van de SDAP. Ze kregen van hun politieke tegenstanders de spotnaam 'De twaalf apostelen', maar namen dat al gauw over als geuzennaam. Voorzitter van de vergadering was Willem Vliegen, maar vooral de inbreng van Pieter Jelles Troelstra was heel groot. Zwollenaren Helmig Jan van der Vegt en Louis Cohen waren verantwoordelijk voor de organisatie van de bijeenkomst. (Collectie HCO)

deeld. Toen de nieuwe partij zich vijf weken na de oprichting in Amsterdam wilde presenteren, brak een enorme vechtpartij uit, waarbij Louis Cohen zich met bebloed gezicht nog maar net het vege lijf wist te redden. *Never a dull moment* in socialistenland.

Afkortingen

- *Klop*: J. van der Vegt, *De klop op de Zwolsche deur; De Zwolsche arbeidersbeweging in het laatst der 19e en het begin der 20e eeuw*, *Zwolsch Nieuws- en Advertentieblad*, 1931-1932
- *POZC*: *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*
- *RvA*: *Recht voor Allen*
- *Vliegen*: *De dageraad der volksbevrijding; Schetsen en tafereelen uit de socialistische beweging in Nederland*, deel 1, 1921, 2e druk en deel 2, 1922, 2e druk
- *Wetering*: *De opkomst van het socialisme in Zwolle, deel 2, Patroons en Werklieden, een relatie onder druk*, ZHT, 2021, nummer 2

Noten

1. *Klop*
2. *Wetering*
3. Rapport aan het Hoofdbestuur der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, door het Departement Zwolle, in april 1872 uitgebragt over den toestand en de onderlinge verhouding van arbeidgevers en arbeiders in en om Zwolle.
4. *POZC*, 20 november 1886
5. *POZC*, 25 december 1885
6. *POZC*, 22 november 1880
7. *Wetering*
8. Uit de toespoken ter gelegenheid van het twaalf en een half jarig bestaan van de AZWV, *POZC*, 3 mei 1887
9. *Vliegen*, deel 1, p. 43
10. *Vliegen*, deel 1, p. 50
11. Dat was op zondag 30 september 1883 in Lokaal de Nieuwe Sociëteit te Krommenie. *RvA*, 29 september 1883
12. Bijvoorbeeld in *De Dageraad der Volksbevrijding* van Willem Vliegen.
13. *Opregte Haarlemsche Courant*, 25 november 1884 en *POZC*, 25 november 1884
14. *RvA*, 26 augustus 1885
15. *Vliegen*, deel 1, p. 138-139
16. Artikel 186 en 187
17. *RvA*, 26 augustus en 16 september 1885, *POZC*, 2, 3 en 4 september 1885, *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 4 september,
18. *RvA*, 16 september 1885
19. *De Tijd*, 8 februari 1886
20. *POZC*, 9 en 23 september 1884
21. *Provinciale Drentsche en Asscher Courant*, 22 september 1885
22. *POZC*, 28 juli 1886
23. *Vliegen*, deel 1 p. 325

24. *Klop*
25. *POZC*, 28 september 1886
26. *Klop*
27. *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 29 september 1886
28. *POZC*, 28 september 1886
29. *RvA*, 6 oktober 1886
30. *POZC*, 19 november 1886
31. *Klop*
32. *Klop*
33. *Klop* en *RvA* 13 september 1889
34. *RvA*, 5 en 11 februari 1890
35. *RvA*, 7 en 26 februari 1890
36. *Tubantia*, 21 juni 1890
37. *POZC*, 12 december 1890. De leden waren: P.M. Arnolli (voorzitter), K.S. Moolenbeek (penningmeester), J.H. Lans (secretaris), H.J. van der Vegt, H.J. Voges, J.M. van Vlaardingen, M. Rientjes, W. van den Berg, W. Albrecht. Zie ook *POZC*, 9 juni 1891
38. *POZC*, 12 december 1890, *POZC*, 7 april 1891
39. *RvA*, 17 juni 1892
40. Zie voor de ervaringen van Cohen in de gevangenis Jan van de Wetering, *Louis Cohen in 'Hotel de Houten lepel'*, ZHT, 2020, nummer 4
41. Voor zover mij bekend. In de *Zwolsche Courant* werd er niet over bericht.
42. *Klop*
43. *Klop*
44. *Klop*
45. *POZC*, 21 april 1891 en *Klop*
46. *Arnhemse Courant*, 6 mei 1891, *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 5 mei 1891
47. *Arnhemse Courant*, 3 mei 1892
48. *RvA*, 13 mei 1892
49. *RvA*, 24 juni 1892
50. *Klop*
51. *RvA*, 21 mei 1893
52. *RvA*, 12 juni 1892
53. *Klop*
54. *RvA* 12 juni 1892, *POZC*, 30 juli 1892 en 2 augustus 1892
55. *POZC*, 28 december 1892
56. *Algemeen Handelsblad*, 27 december 1892, *Het Vaderland*, 28 december 1892, *POZC*, 28 december 1892, Tromp, B. *Het sociaal-democratisch programma*, p. 80, 2002, *Vliegen*, deel 2, p. 348-375, 1922
57. ZHT, 1994, nummer 3
58. *RvA*, 9 oktober 1892
59. *RvA*, 2 februari 1894
60. *Gedenkboek ter gelegenheid van het vijf en twintigjarig bestaan van de sociaal-democratische arbeiderspartij in Nederland*, Amsterdam 1919, p. 11-25
61. *Klop*

‘SEER CIERLIJCK GEMAECKT’: Leven en werk van houtsnijder Hermannus van Arnhem (1634-1708)

Een onbekende beeldsnijder

Saskia Zwiers

Over de persoon van de Zwolse beeldsnijder Hermannus van Arnhem was tot nu toe weinig bekend. De oud-militair, museumdirecteur en monumentenliefhebber F.A. Hoefer (1850-1938) is de eerste die in zijn boek *Wandelingen door Oud-Zwolle uit 1912* zijn naam als de snijder van een (afgebroken) preekstoel in de Waalse kerk noemde. Ruim vijftig jaar later verscheen een artikel over Van Arnhem door Jan Verbeek (1922-1995), prenten- en zilverspecialist van het Rijksmuseum in Amsterdam, die was opgegroeid in Zwolle. Verbeek vermoedde al in 1957 dat een schilderijlijst in het Rijksmuseum, en in Zwolle de stadszilverkast, het kistje met het gebeente van Thomas van Kempen en houtsnijwerk in het Vrouwenhuis van een en dezelfde hand zouden zijn.¹

De naam van de maker achterhaalde hij pas later dankzij collega-zilverspecialist B. Dubbe die deze vondst had gedaan in *stadsrekeningen van Zwolle*. Hier wordt in 1667 de maker van de stadszilverkast (en van decoraties aan de stadskoets) vermeld als Hermannus van Aernhem Belt houwer. Ook ontdekte Verbeek dat op het Friese Admiraliteitsbord uit Harlingen heel opmerkelijk een gesneden signatuur H.V.A. fe. Zwol is te zien. Rekeningen in stedelijke en kerkelijke archieven ondersteunden zijn verhaal.² In dit artikel zal ik deels aan de hand van nieuw onderzoek op deze bijzondere ambachtsman ingaan.

Leven

Hermannus van Arnhem wordt op 11 maart 1634 als Hermen Berents in de Grote Kerk gedoopt. Hij is het tweede kind van Berent Alber(t)s en Swantien Henrix, getrouwd in Zwolle in 1632. In het testament van een Berent Albersen kistemaecker uit 1664 wordt een van zijn kinderen Hermen Berents genoemd. Deze Berent Alberts, die zich net als zijn moeder ‘Van Aernhem’ noemt, is dus kistenmaker, een schrijnwerker of meubelmaker die kisten, kasten in allerlei houtsoorten en betimmeringen zoals lambriseringen en plafonds maakt met behulp van spijkers en lijm. Dat gold ook voor zijn vader Albert Hermensen, die wordt vermeld als kistenmaker in de Kamperstraat. Berent zelf woont bij zijn trouwen aan de Blijmarkt, later aan de Grote Markt en in de Voorstraat. Hermannus groeit dus op tussen de houtkrullen.³

In 1663 trouwt Hermannus Berentsen van Aernhem met de uit Amsterdam afkomstige Geertruijt Floris. De ‘jonggezel’ woont dan aan de Grote Markt, de bruid aan de Vismarkt. Met haar krijgt hij drie kinderen, Bartha (1664) (die niet lang blijft leven), een volgende Bartha (1667) en

Albert (1669). Als hij na de dood van Geertruijt in 1678 wil hertrouwen moet voor de kinderen hun deel uit de erfenis van moeder worden vastgesteld. De dochter heeft recht op 330 gulden, haar moeders ‘linnen en wullen’ (lijfgoed en kleding) en een ‘goet bet met sijn toebehoor’, de zoon 350 gulden, en voor de vader de verplichting dat hij hen ‘in koste en klederen tot haer mundige jaeren toe te sullen onderhouden, voorts lezen, schrijven en een goet ambacht te laten leeren.’ Daaruit blijkt dat Van Arnhem toen reeds een tamelijk welgesteld ambachtsman moet zijn geweest. Uit zijn tweede huwelijk met Maria Lebuinus komen Bernhard (1679) en Margrieta (1682) voort.⁴ Volgens de vuurstedenregisters van 1665, 1675 en 1682 bezit Hermannus van Arnhem een pand met 3 haardsteden aan de Grote Markt, ‘mette kaemer en kelder’, dat al sinds de 16de eeuw bekend staat als *‘die Coninck David’*.⁵

Timmerlieden, kistenmakers en beeldsnijders

Het verschil tussen timmerlieden en kistenmakers blijkt ook uit hun lidmaatschap van een gilde. In Zwolle zijn de timmerlieden lid van

Zilverkast van Zwolle, bewaarplaats van de zilveren raadsherenbekers, 1667, op een tentoonstelling in 2012 in het Stedelijk Museum Zwolle. De kast staat sinds vele jaren in de hal van het stadhuis aan het Grotekerkplein, tegenover de ingang van de Schepenzaal. Collectie gemeente Zwolle. (foto HCO)

het Sint Maartensgilde, de kistenmakers van het Sint Lucasgilde. In de loop van de zestiende en zeventiende eeuw wordt het aandeel van de kistenmakers in de rijkere interieurs in de Republiek steeds belangrijker. Dit wordt weerspiegeld in het feit dat in de Sint Lucasgildelijst van ca. 1639 Zwolle maar liefst vijftien kistenmakers rijk is. Ook grootvader Albert Hermens en zijn zoon Berent Alberts worden vermeld. In de archieven wordt de beroepsaanduiding van kistenmaker en beeldsnijder soms door elkaar gebruikt. Maar

Berents zoon Hermannus noemt zich in rekeningen duidelijk beeldhouwer. Wij zouden de man die werkt in hout eerder beeldsnijder noemen, een houtsnijder die de decoraties voor het werk van de kistenmaker levert. Het woord 'houwen' wordt in die tijd zowel voor steen en hout gebruikt. In de praktijk beperkt de beeldsnijder zich tot hout en de steenhouwer tot steen, maar maken zij gebruik van dezelfde voorbeelden.

Een enkele maal maakt een beeldsnijder ook ontwerpen voor andere ambachtslieden. Dat

blijkt bijvoorbeeld uit de kwitantie van de uit Kampen afkomstige beeldsnijder Jacob Daniels (1628- ca. 1698) die het ontwerp maakte voor de poort van het Weeshuis voor de Vreemde Wezen (het Kinder- of Holdehuis) in de Broerenstraat. Steenhouwer Willem Berents zal dat in steen houwen. (Sinds 1991 siert deze weeshuispoort de ingang van de Emmanuelshuizen in de Praubstraat.) Volgens de kwitantie zegt Daniels dat hij dit 'nae d'ordre der Architecture' heeft gemaakt. Mogelijk wilden de opdrachtgevers dat hij daarbij bestaande voorbeelden of een zuilenorde uit een architectuurboek moest volgen.⁶ De opbouw van de weeshuispoort vertoont in ieder geval grote overeenkomsten met de Dorische orde uit het boek *L'idea della architettura universale* (1615) van Vincenzo Scamozzi (1548-1616). Vanaf eind

zestiende eeuw werken ambachtslieden namelijk vaak naar voorbeelden waarbij gebouwen en decoraties uit de Griekse en Romeinse oudheid als het summum van schoonheid en orde gelden. Italiaanse architecten uit de zestiende eeuw als Serlio, Palladio, Vignola en Scamozzi hebben zelf de gebouwen uit de klassieke oudheid opgemeten en hun publicaties vormen eeuwenlang het uitgangspunt voor ambachtslieden in heel Europa. In de gilderegels van bouwmeesters in Utrecht is zelfs verordend dat zij 'nae de architecture van Schamotius' (Scamozzi) moeten bouwen.⁷ Nederlandse vertalingen – vooral die over de klassieke zuilenorden – en boeken met een meer praktische uitleg worden vanaf 1630 in elke werkplaats geraadpleegd, tot in de negentiende eeuw. Het Stadhuis van Amsterdam (nu Paleis op de Dam), gebouwd

Wapenbord van de raden van de Admiraliteit van Friesland te Harlingen, ca. 1670. Rechts onder het wapen van de Overijsselse afgevaardigde, de Zwolse magistraat J. H. Krull. Collectie Fries Museum, Leeuwarden. (foto auteur, 2008)

*Detail van het admira-
liteitsbord met de signa-
tuur van de beeldsnij-
der. (foto auteur, 2008)*

tussen 1648 en 1655, geldt als het hoogtepunt van dit hernieuwde klassieke schoonheidsideaal.

Een ambachtsman met veel gevoel voor ontwerpen noemde zich architect of aannemer zoals meesterstenhouwer Abraham de Cock (overle-

den Zwolle 1683), ontwerper van brouwerij 'De Witte Leeuw', Diezerstraat 58. In het westen des lands zijn dat vooral schilders, zoals Jacob van Campen, die ook de bouwmeester was van het 'achtste wereldwonder' op de Dam in Amsterdam.

Wie de leermeester is geweest van Hermannus van Arnhem is niet bekend. De eerste ervaring zal hij ongetwijfeld in de werkplaats van zijn vader hebben opgedaan. Mogelijk is hij ook beïnvloed door de al genoemde beeldsnijder Jacob en zijn begaafde jongere broer Derck Daniels (1632 - ca. 1710). Zij zijn leeftijdgenoten van Van Arnhem. De broers werken in 1652/1653 aan versieringen in de burgemeesterskamer van het stadhuis van Deventer. Vanaf 1658 vestigt Derck zich blijvend in Deventer en werkt verder als beeldsnijder aan virtueuze verfraaiingen in het stadhuis, die van grote invloed zijn op Hermannus van Arnhem. Het werk van beide houtsnijders wordt gekenmerkt door lange golvende stelen over de gesneden bloemenslingers (festoenen). Jacob Daniels komt in 1654 naar Zwolle en is tussen 1661 en 1665 bezig met opdrachten

*Kistje met de stoffelijke
resten van Thomas van
Kempen, met decoraties
door Hermannus van
Arnhem, in opdracht
van de keurvorst-
bisschop van Keulen,
1673. Collectie Thomas
a Kempisparochie,
Zwolle. (foto auteur,
2021)*

Hi 1673 in february an myn Heer Waier zyn
 Altare gisnids 2 Beelden + stuk 31 guld - 62-0-
 noch gisnids 2 iherusalajems Widdren noch
 op de pilasters 2 fistons + stuk 9 voort
 lanch noch 2 fistons + stuk 5 voort lanch
 boude indse wisse den wapen gisnids
 mit 4 fistons mit 2 bladtys onder
 + sacraments quifis den namstueck
 mit 2 grote fistons + samp dividit - 65-0-
 som 127 0-

Harmannus van Aernhem Beelthouwer
 Houder

Was de Hoop Gomme bes vch
 + de dancse betaelt Herman van aertem

Kwitantie, ondertekend
 door Harmannus van
 Aernhem Beelthouwer
 voor de ontvangen 127
 carolusgulden voor
 het altaar van pastoor
 Waeijer, februari 1673.
 (Collectie HCO)

als beeldsnijder in Zwolle. Een Jacob Beeldsnider,
 ongetwijfeld Daniels, maakt in 1665 'lampetstan-
 ders' voor de Grote Kerk.⁸

Enkele hoogtepunten uit het werk van Van Arnhem

De oudste verwijzingen naar het werk van Her-
 mannus van Arnhem duiden op snijwerk voor
 de Grote Kerk. In de jaarrekening van de stad uit
 november 1664 krijgt hij 16 gulden betaald voor
 het 'maken van captelen [kapitelen] ende car-
 toesjes [cartouches] an het portael in de kercke'.⁹
 Waarschijnlijk komt Van Arnhem pas na vertrek
 van Jacob Daniels (die teruggaat naar Kampen)
 meer aan bod als beeldsnijder. In 1666/1667 wordt
 hij gevraagd door de Zwolse magistraat om de
 stadszilverkast te decoreren. In dit grote kabinet
 worden de zilveren raadsherenbekers bewaard die

elke bestuurder na vertrek de stad aanbiedt. Op
 beide deuren staat de patroonheilige van Zwolle,
 de aartsengel Michael, met helm en getrokken
 zwaard afgebeeld, ondersteund door palmtakken
 en omringd door bloemen- en vruchtenslingers.
 Menselijke figuren snijden is niet Van Arnhem's
 sterkste kant maar in de bloemenslingers is duid-
 elijk reeds de slingerende steel te zien die zijn werk
 kenmerkt. Dit krijgt een vervolg in een prachtig
 gesneden lijst rond een groepsportret uit 1669
 door zijn stadgenoot, schilder Hendrick ten Oever
 (1639-1716). Mogelijk heeft Van Arnhem meer
 lijsten gesneden.¹⁰

Rond 1670 maakt hij een bord met de wapens van
 de raden van de Admiraliteit in Friesland, die dan
 zetelt in het Admiraliteitshof in Harlingen. De

Gang met tongewelf en pilasters met houtsnijwerk in het Vrouwenhuis, ca. 1682. (foto auteur, 2018)

Republiek kent vijf admiraliteiten die de roemrijke vloot in stand moeten houden. Rond het motto *Concordia Res Parvae Crescunt* (Eendracht maakt macht) zijn symbolen van de zee en de krijgsmacht ter zee te zien. Een van de familiewapens is dat van de Overijsselse afgevaardigde, de welgestelde en invloedrijke Zwolse bestuurder J.H. Krull (ca. 1616-1693) die mogelijk bij het verkrij-

gen van deze opdracht een rol heeft gespeeld. Heel opvallend is hoe Van Arnhem zijn visitekaartje achterlaat: Hij signeert zijn werkstuk met zijn initialen *h.v.a.*, de afkorting *fe* voor fecit (= heeft dit gemaakt) en stad van de maker zwol. Het komt niet vaak voor dat een houtsnijder zo openlijk zijn initialen en vooral plaatsnaam achterlaat in een werk.

Een altaar voor pastoor Waeijer en een schrijn voor de keurvorst

Tijdens de bezetting van Zwolle in juni van het rampjaar 1672 door de troepen van de bisschop van Munster en de bisschop-keurvorst van Keulen wordt de rooms-katholieke eredienst, die voorheen in schuilkerken bij particulieren thuis plaats moest vinden, in ere hersteld. De gereformeerden moeten lijdzaam toezien hoe in hun Grote Kerk weer beelden en altaren worden opgesteld. Pastoor Arnoldus Waeijer (1606-1696) laat in het Onze-Lieve-Vrouwekoor (ook Schepen - of Petrus en Pauluskoor genoemd) een altaar versieren door de protestantse houtsnijder Hermannus van Arnhem die vlakbij aan de Grote Markt woonde. Om twee gedraaide kolommen moet Van Arnhem slingerende festoenen snijden, een fries versieren met een wapen, enkele *jeruzalemsveren* (palmtakken) snijden en bovendien een *naemstuck* met twee lange festoenen voor het sacramentshuisje maken. Ter weerszijden van het altaar moet hij twee vrijstaande beelden van de apostelen Petrus en Paulus maken. De schilder Egbert Goltbeek, huurder bij Van Arnheims buurman drukker Gerrit Tydeman, tekent voor het ontwerp en zal Van Arnheims houtsnijwerk marmeren en vergulden. De pastoor is tevreden en vindt het 'seer cierlijk gemaect'.¹¹ Van Arnhem krijgt 127 gulden betaald. Het altaar bleef niet bewaard.

Als na het vertrek van de bezetters in mei 1674 de pastoor zijn altaar weer moet ontmantelen laat hij eerst nog een 'afbeeltsel' van het geheel maken voor het naar zijn statie in de Spiegelsteeg wordt vervoerd. Daar staat inmiddels ook al een kleine kist voor het gebeente van Thomas van Kempen (ca. 1380-1471), die Van Arnhem heeft gedecoreerd. Op de kist heeft hij rond het opschrift 'Reliquiae pii Thomae a Kempis' bloemenslingers en op de hoeken engelkopjes gesneden. De keurvorst van Keulen heeft de pastoor namelijk gevraagd waar de door hem vereerde broeder van de Moderne Devotie begraven ligt en Waeijer, die dit van wijlen aartspriester Volquerus Hercingha heeft gehoord, laat in augustus 1672 in een bepaald gedeelte van Bergklooster, waar klooster en kerk gestaan hebben, naar het graf zoeken. De kist wordt gevonden en het geraamte is op won-

Links: Detail pilaster R5 in het Vrouwenhuis: een bravourestukje met een omkrullend kroonblaadje bij de bloem en een driemaal slingerend takje van een druivenblad om de doorgaande steel. (foto auteur, 2021)

derbaarlijke wijze bewaard gebleven, met bloeiende bloempjes tussen de botjes van de linkervoet. Bij zijn vertrek geeft de keurvorst-bisschop zijn domheer Meringh de opdracht in Zwolle 'een costelijke ende cierlijke tombe' te laten maken.¹² De door Van Arnhem gemaakte schrijn staat tegenwoordig in de Onze-Lieve-Vrouwe-basiliek aan de Ossenmarkt opgesteld.

De gereformeerde kerkenraad beoordeelt de arbeid van hun lidmaat als 'seer grouwelijck'.¹³ In 1675 krijgt hij de opdracht een schouw voor de voogdenkamer van het Nieuwe Stadsweeshuis aan het Jacobijnerhof in Leeuwarden te versieren met de familiewapens van de opdrachtgevers uit het stadsbestuur.¹⁴ Lang duurt de afkeuring in Zwolle in elk geval niet, want in 1677 wordt Van Arnhem gekozen tot lid van de meente van de wijk Diezerstraat, zodat hij tot 1693 ook op bestuurlijk niveau actief is.¹⁵

Een gang en een schouw voor burgemeester Soury
Een belangrijke opdracht krijgt Van Arnhem rond 1682 van burgemeester Pieter Soury (1645-1695) die in het geboortehuis van zijn vrouw Aleida Wolfsen (1648-1692) aan de Grote Aa tegen de stadswal (nu Melkmarkt 53, het Vrouwenhuis) woont. Het zich snel uitbreidende gezin heeft ruimte nodig en in 1682 koopt Soury het huis van achterbuurman Muysevanger. De deur aan de Voorstraat geeft nog altijd toegang tot een indrukwekkende gang, versierd met een gedrukt houten tongewelf en aan weerszijden sierlijke ionische pilasters. De pilasters worden bekroond met de door bouwmeester Jacob van Campen geprezen gespleten voluten (krullen). Over de pilasters hangt aan een ring een lint met guirlandes van vooral bloemen en enkele vruchten. De belangrijkste bloem is steeds de zonnebloem. Ook over het tongewelf spreidt zich een raamwerk van bloe-

Grote Markt, tekening door Cornelis Pronk, 1732. Het huis met het opschrift Willem Bramer is het pand Coninck David waar Van Arnhem woonde en werkte (tegenwoordig deel van Grote Markt 4). Na Van Arnhem was het pand in bezit van de bekende klokkenmakers Willem Bramer en Gerrit Rensma. Collectie Rijksprentenkabinet/Rijksmuseum, Amsterdam. (afbeelding Rijksstudio)

Detail van de schrijn voor Thomas van Kempen, 1673, met decoraties door Hermannus van Arnhem (Zwolle 1634-1708). (foto auteur, 2021)

men en bladeren. Het geheel was beschilderd, met vergulde bloemen, en het gewelf had mogelijk een blauwe hemel met vliegende vogels zodat men als het ware door een loofgang in een tuin liep.¹⁶ Elders in het Vrouwenhuis bevindt zich nog een schouw door Van Arnhem, versierd met het alliantiewapen Soury-Wolfsen en met vooral vruchtslingers over de ionische pilasters, eindigend in kwasten. Mogelijk stond deze oorspronkelijk in de 'grote sael' van het huis, de huidige regentenkamer. Samen met nog enkele kleinere versieringen worden schouw en gang op stilistische gronden aan Van Arnhem toegeschreven.

Decoraties voor kerken

Na de intrekking van het Edict van Nantes in 1685 vluchtten veel Franse protestanten, die spottend 'Hugenoten' worden genoemd, naar de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën. In Zwolle krijgen deze in het Frans prekende geloofsgenoten door de gereformeerde gemeente in december

1685 een eigen plek toegewezen in het Sint Geertruidenkerkje in de Schoutenstraat, tot op de dag van vandaag de Waalse kerk geheten. Van Arnhem wordt gevraagd 'een predickstoel in de france kerck' te maken en krijgt volgens de stadsjaarrekening 80 gulden betaald. De preekstoel werd in de 19de eeuw vervangen.¹⁷

Ook is hij betrokken bij het maken van nieuwe banken voor de magistraat van Zwolle in de Grote Kerk in 1687, als borg voor kistenmaker Joannes Hellendoren en mogelijk als maker van (de ontwerpen voor) de 'welgesneden festoen' over de pilasters, met bovenop een 'curieus uytgesneden knoop', en met 'net uytgesnedene Romeinsche blaaden'. Er is in de loop van de tijd wat met banken en decoraties geschoven maar op het Heerengestoelte tegenover de preekstoel zijn nog altijd restanten van de in de 17de eeuw populaire acanthusbladeren te zien.¹⁸ Met genoegen zal Van Arnhem het vanaf zijn plek in het Meensliedengestoelte hebben bekeken.

In 1694 staat volgens een belastingregister zijn huis aan de Grote Markt leeg en woont er alleen nog een *vrou genaemt Leene* in de kelder. De oorzaak is niet bekend. Als zijn dochter *Margarita van Aarnem* in 1699 belijdenis doet, woont zij in de Nieuwstraat. Wellicht dat Hermannus hier inmiddels ook woonde.¹⁹ Zijn laatst bekende werk is een rouwbord met zestien kwartieren dat hij in 1703 voor Clementia Walborg van Haersolte (1649-ca. 1703), de overleden vrouw van Roelof van den Clooster, maakte. Hij kreeg er 65 gulden voor. Het bord bleef niet bewaard.²⁰ Van Arnhem is dan bijna zeventig jaar. Samen met zijn vrouw koopt hij zich in als provenier in het Binnengasthuis aan de Gasthuissteeg waar zij na het betalen van een fors bedrag voor de rest van hun leven gehuisvest en verzorgd zullen worden. Op 28 december 1708 wordt in het Aanteickenboek der Doden genoteerd dat in de Grote Kerk begraven is 'Hermannus van Aarnem in 't binnen Gasthuis te half drie in Michieli kerk No. 31, ter sijden 't Choor', voor zeven gulden, een aanzienlijk bedrag. Zijn vrouw volgt hem pas in 1734.²¹

Het hier besproken werk beschrijft waarschijnlijk slechts een klein gedeelte van minstens veertig jaar houtsnijderschap van Van Arnhem maar in Zwolle en Leeuwarden valt tot op de dag van vandaag nog altijd belangrijk werk van zijn hand te bewonderen.

Noten

1. F.A. Hoefer, *Wandelingen door Oud-Zwolle*, Zwolle 1912, p. 120. J.W. Schotman, J. Verbeek, Tent.cat. Provinciaal Overijssels Museum Zwolle, *Hendrick ten Oever, een vergeten Overijssels meester uit de zeventiende eeuw*, Zwolle 1957, p. 21
2. J. Verbeek, 'De houtsnijder Hermannus van Arnhem,' in: *Bulletin van het Rijksmuseum*, jrg. 16, nr. 1 (1968) pp. 24-36. J. Verbeek, *Hermannus van Arnhem, houtsnijder II*, in: *Bulletin van het Rijksmuseum*, jrg. 16, nr. 2 (1968), pp. 67-76. Te lezen op www.JSTOR.org. HCO, Stadsarchief (SA) Zwolle toeg.nr. 0700, inv.nr. 6151, p. 117
3. HCO, DTB Zwolle 0709, inv.nr. 697, doop 11-3-1634; inv.nr. 724: ondertrouw okt. 1631, getrouwd 24-4-1632. HCO, SA Zwolle 0700, Testamenten inv.nr. 2120, 5-10-1664. Register gildebreders: HCO, SA Zwolle 0700, inv.nr. 1651. Bij Albert Hermens is in 1610 de Duitser Adam Strae(t)s in dienst, later maker

- van de preekstoel in de Grote Kerk: HCO DTB Zwolle 0709, inv.nr. 721, 191: ondertrouw oktober 1610
4. HCO, DTB Zwolle 0709, inv.nr. 700, dopen 22-3-1664; 7-3-1667; 14-10-1669; 6-3-1679; 12-3-1682. Inv.nr. 724: ondertrouw 27-6-1663, getrouwd 14-7-1663. HCO, SA Zwolle 0700, inv.nr. 3890, 16-1-1678
 5. HCO, SA Zwolle 0700, inv.nr. 9274. HCO, Statenarchief 0003.1, inv.nrs. 2568 en 2573. Kadaster 1832 nr. 2347, nu linkerhelft Grote Markt 4
 6. HCO, SA Zwolle 0700, Bijlagen rekeningen Burgerweeshuis inv.nr. 10994, rekening 43. Daniels omschrijft het maken van een festoen ook als 'ghouwen van swaer eckenhout'. Vader Berent Alberts van Arnhem werkt in die tijd ook voor het nieuwe weeshuis
 7. K. Ottenheim, *Schoonheid op maat. De invloed van Vincenzo Scamozzi op de Hollandse bouwkunst*, 2010, p. 9
 8. HCO, SA Zwolle 0700, inv.nr. 6609, p. 133. In maart 1662 komt een Hermen Berents met attestatie uit 'Paris.' (HCO, N.H. Lidmatenboek, gen.index nr. 83901). B. Dubbe, 'Het Stadhuisinterieur en voorwerpen uit het oud bezit van de stad Deventer,' in: A.F.C. Koch, ed., *In en om het Deventer Stadhuis*, Deventer 1982, pp. 53-72
 9. HCO, SA Zwolle 0700, inv.nr. 6609, p. 110. Verbeek (of Dubbe) las hier 'varven' in plaats van 'maken' en maakte hem schilder aan het begin van zijn loopbaan (Verbeek, *De houtsnijder I*, p. 31). Ook staat op p. 50 van de stadsmaandrekening dat *een rose an 't gewelfte* door Mr. Herm. van Arlem is gemaakt, niet Van Arnhem. Deze Mr Herman verfde waarschijnlijk ook de lampetstanders van Daniels voor de kerk. De naam Herman van Aerlem is (later?) toegevoegd onder de handtekening van Van Arnhem op de rekening voor pastoor Waeijer uit 1673 (HCO, SA Zwolle 0700, inv.nr. 9807)
 10. Eigendom Rijksmuseum, Amsterdam maar in langdurig bruikleen aan het museum van Zwolle. Zie Schotman/Verbeek 1957, cat.nrs. 12 en 45. Een lijst rond een gravure uit 1667 van luitenant-admiraal Auke Stellingwerf (collectie Fries Museum) geeft misschien een indruk
 11. G.H. Meijer, *De katholieken tijdens den Munstersen krijg*, VMORG (1915), p. 119-120, 139, 151
 12. A. Waeijer, *Nopende het aertspriesterschap van Swolle...*, 1690. HCO, Archief O.L.V. Parochie 1120, inv.nr. 358, p. 388/389. Transcr. M. van Velzen-Barendsen (Zwolle, IJsselacademie 2017), op www.MijnStadMijnDorp.nl (geraadpleegd 17 juli 2021)
 13. B. Erdtsieck, *In 't Catholycke gelove herstelt. Het kerkelijk leven in de rampjaren 1672-1674*, in: *Zwols Historisch Tijdschrift* nr.4 (1994), p. 134

14. Toeschrijving door Verbeek. Nu onderdeel van het Natuurmuseum Fryslan. Het archief van het weeshuis begint helaas pas na 1685, dat van de stad na 1700
15. J.C. Streng, *Stemme in staat. De bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle 1579-1795*, Hilversum 1997, p. 521
16. Kleuronderzoek en reconstructie door B. Jonker i.o.v. het Vrouwenhuis, 2014. Het blijft bij een vermoeden. 'Vogeltjesplafonds' waren in die tijd in de Republiek zeer populair. Een Zwols (nog niet gerestaureerd) voorbeeld is gevonden in de Grootte Sociëteit, het huis van Simon van Haersolte. Zie www.tijdbeeld.com : Grootte Sociëteit Zwolle (geraadpleegd 17 juli 2021). Verbeek dateert de gang in het Vrouwenhuis nog op omstreeks 1669
17. HCO, SA Zwolle 0700, inv.nr. 6169, p. 95
18. Met dank aan ARCX. Zie www.tijdbeeld.com: Bankenplan Grote Kerk Zwolle (geraadpleegd 17 juli 2021). HCO, SA Zwolle 0700, inv.nr. 1304
19. HCO, SA Zwolle 0700, inv.nr. 9451. HCO, SA Zwolle 0700, N.H. Lidmatenboek (gen.index nr. 81418)
20. J.C. Streng, *Zwols Biografisch Woordenboek*, Hilversum 2004, p. 22: abusievelijk Christina genoemd. Drents Archief, Huisarchief Mensinge te Roden 0616, inv.nr. 1671
21. HCO, DTB Zwolle 0709, begraven, inv.nr. 738, 28-12-1708; inv.nr. 740, 27-1-1734

Detail van de zilverkast van Zwolle met patroonheilige de aartsengel Michael als draakdoder, 1667, decoraties door Hermannus van Arnhem (Zwolle 1634-1708). (Collectie gemeente Zwolle, foto 2012)

Bezetting en vrijheid in de Diezerstraat, mijn kinderjaren 1940-1950

Voor mijn broer Gerrit Banck (1931-2016), een echte Zwollenaar, in herinnering

Geert Banck

In 1970 en 1971 deed ik antropologisch promotieonderzoek in een Braziliaanse stad. Met mijn gezin woonden we in een gewone doorsnee buurt. Totaal onverwacht kwam daar voor mij een emotionele herinnering aan de Tweede Wereldoorlog naar boven. Onze overbuurvrouw nodigde ons op een bepaald moment uit voor een huwelijksreceptie van een vriendin. De bruidegom kwam uit een stadje op zo'n acht uur reizen en hij nam een bevriende priester mee om het huwelijk in te zegenen. De pastoor kwam uit Nederland en de vriendin leek het aardig voor hem en ons om elkaar te ontmoeten. Zo ontmoette ik in het feestgedruis de wat oudere pastoor. Hij heette Pouwels en natuurlijk was de eerste vraag 'Waar komt U vandaan?', 'Uit Zwolle', 'Uit Zwolle!, ik ook! en welke straat?' Hij kwam uit de Diezerstraat waar ik zelf opgegroeid ben! Mijn vader had een bloemenwinkel op nummer 85, tegenover het oude Provinciehuis en ik kende de winkel van Pouwels op nummer 23, het pand waar nu (2021) Hunkemöller zit. Het was een winkel in galanterieën, iets luxere artikelen voor het huishouden. Hoe was deze ontmoeting mogelijk!

Ik reageerde enthousiast, vertelde me heel goed te herinneren hoe ik in de oorlog als klein kind van zo'n jaar of zes, zeven bij hun etalage naar speelgoed stond te kijken. Het pronkstuk was een blokendoos. Ikzelf had alleen maar wat losse onbeschilderde blokjes, aangevuld met door vader zelf gezaagde stukjes. Op de deksel van deze doos was een kleurenafbeelding met de soorten blokjes die in de doos zaten: prachtig rood, blauw, groen en geel gekleurd. Ik droomde daarvan, had ik maar zo iets moois... Tegenover mijn enthousiaste reactie stak die van de pastoor scherp af. Wat somber zei hij heel nare herinneringen aan Zwolle te hebben. Zijn ouders waren katholieke Oostenrijkers en na de oorlog werden ze plotseling beschouwd

als staatsvijandige Duitsers en hun bezittingen waren geconfisqueerd. 'Mijn ouders hadden de zaak al sinds de jaren twintig en ze hielden zich verre van de Duitse bezetters. Het was vreselijk.'

Aan dit voorbeeld zie je hoe persoonlijk herinneringen aan eenzelfde plek kunnen zijn. Ik ben van maart 1937, dus ik was net drie toen de oorlog begon. Te jong om te weten hoe het ervoor was. Daarom vergelijk ik ook af en toe mijn ervaringen met die van mijn zes jaar oudere broer Gerrit (1931-2016). De herinneringen aan de oorlogstijd vormen een belangrijk deel van het verhaal, maar voor mijzelf waren de eerste vijf jaren na de bevrijding net zo belangrijk. Het was de tijd hoe vrij plotseling, zowel letterlijk als figuurlijk, een grauwsliuier over ons leven weggerukt werd, alles leek lichter geworden. Een gesloten wereld kwam tot leven, de uit voorzorg dichtgetimmerde etalages van de winkels kregen weer hun normale aanzicht. Er stond nog niet veel uitgestald, maar de verlichting ging weer aan. Het leven bleef sober maar echte schaarste werd steeds minder. Herinneringen zijn heel persoonlijk en daarmee mogelijkwijs vertekend. Je kunt eigenlijk nooit

Geert (links) en
Gerrit Banck.
(Collectie auteur)

Geert (links) en Gerrit Banck. (Collectie auteur)

zeggen dat het precies zo gebeurd is. Toch zijn er beelden die ik mentale foto's noem, te vergelijken met de bekende *stills* uit de filmindustrie. Ze zijn haarscherp maar niet zo dat je alle details kunt omschrijven. Er is geen geluid bij, het zijn flitsen bepaald door angst of opwinding maar ze zijn vastgelegd in het geheugen.

Een verduisterende tijd, opgroeien in oorlogstijd

Ik was nog een ukkie van net drie toen op 10 mei 1940 de Duitsers Nederland binnenvielen. Kan ik echt iets van die dag onthouden hebben? Ik weet het haast zeker. Het is een mentale foto met een bijzonder emotionele lading. Ik sta naast mijn vader in het kleine portiek van onze bloemenwinkel die tot 1941 gevestigd was in het pand De Kerkenkroon, Diezerstraat 95-I, op de hoek van de Botervatstraat. Aan de andere kant van hem staat een man met een hoed. We kijken naar een blauwe lucht waarin wat aan de hand is. Mijn vader, die sterke, rustige man, huilde. Er was vast iets ergs aan de hand. De spanning van dat moment is mij bijgebleven als heel bijzonder. Ik besepte het natuurlijk niet, maar dat moeten sporen van Duitse vliegtuigen geweest zijn. Voor de ouderen begon de bezetting met alle spanningen en ellende die daarbij hoorden. Als kind gleed er veel langs me heen en je wist vaak niet beter en veel ben ik gewoon vergeten. Allerlei dingen gingen gewoon hun gang. Fietstochtjes bij vader of moeder achter op de fiets naar familie in Lemelerveld of naar Molencaten in Hattem. Met moeder naar de Openbare Bibliotheek om kinderboeken te lenen, naar ritmische gymnastiek bij de Muziekschool en later kreeg ik zwemles in het Sportfondsenbad aan de Turfmarkt. Maar geregeld voelde ik wel de spanning in het dagelijkse leven. Nu eens was er een man hijgend het pakhuis in ons achterhuis aan de Nieuwstraat binnengerend, waarschijnlijk op de vlucht voor een razzia van de Duitsers waarbij mannen voor de Arbeitseinsatz in Duitsland opgepakt werden. Dan weer was er een luchtalarm, het ratelen van luchtafweergeschut terwijl wij bij kaarslicht in ons eeuwenoude keldergewelf zaten. In een muur was een doorgang opengemaakt voor de burens, het plafond was met balken gestut.

Boven: Gevel Diezerstraat 85. (Collectie auteur)

Links: Winkel Banck, Diezerstraat 95-I, jaren dertig. (Collectie auteur)

Ook de explosie van een munitiechip op het Zwartewater van 28 april 1943 is me bijgebleven, maar niet door de knal en de luchtdruk golf. Wat ik me herinner is een groen tapijt van dikke glascherven waarin de Diezerstraat veranderd was doordat veel etalageruiten met hun dikke glas kapot gesprongen waren. Wat ik ook nog scherp voor me zie is het volgende tafereel. Ik stond naast mijn moeder, terwijl mijn ouders en vier burens op straat stonden te praten. Er gold echter een samscholingsverbod voor meer dan vijf personen. Opeens stond een nors kijkende soldaat met helm op en geweer over de schouder pal naast

Schaarste, kou en honger. Tegeltjeswijsheid op karton, 1944. (Collectie auteur)

ons. Hij zweeg maar keek heel dreigend: we stoven naar binnen. Veel echte ellende zag ik vooral in de hongerwinter die het westen van het land getroffen had aan het eind van de oorlog. Een in mijn jongensogen eindeloze stoet sjofele mannen, jongens en af en toe een vrouw liep door de Diezerstraat, allen op zoek naar eten of vluchtend naar familie. Ze liepen met karretjes, kinderwagens of probeerden zelfs op een haveloze fiets met houten banden te rijden. Ik herinner me nog hoe een jongen van zo'n jaar of twaalf, dertien doodziek in onze winkel lag, hij had dysenterie. Een keer vroeg mijn broer om een kom soep voor een heel zieke man die op straat lag.

Als kleuter was ik ingeschreven bij School I, de huidige Parkschool aan de Westerlaan. Het gebouw heb ik pas na de oorlog leren kennen, want het was meteen door de bezetters geconfisqueerd als kazerne voor vrouwelijk soldaten. Uiteindelijk heb ik op vijf locaties les gehad. De

laatste in de winter van 1944-45 was echt uitzonderlijk: de grote leestafel van de deftige Openbare Bibliotheek in de Kamperstraat. Er was geen verwarming meer en de scholen waren gesloten. Onze klas kwam er denk ik hooguit een uurtje in de week bij elkaar, dik ingepakt in alle kleren die je had. We kregen dan huiswerk op dat vooral bestond uit het uit het hoofd leren van tafels. Dat onze overbuurvrouw op haar jas een gele ster droeg, iets dat ik verder nergens op straat zag, was voor mij een gegeven. Ik voelde wel sterk dat er iets triests om haar heen hing en ik besefte vaag dat het was omdat ze Joods was en dat het te maken had met het feit dat haar man niet-Joods was. Maar het hoorde bij het beeld van alledag. Ook wist ik dat in het leegstaande pand naast ons, nr. 83, door ons het Batapand genoemd, meubels van Joodse families opgeslagen waren. Maar voor mij en mijn broer was het huis vooral spannend. Via het dak en een schoorsteen van ons achterhuis aan de Nieuwstraat konden we op het dak klimmen en naar binnen komen. In mijn herinnering stond een deel van het huis vol met meubels, kasten, een piano en van alles en nog wat aan huishoudelijke goederen. Ik heb er een paar keer rondgezworven en samen hebben we zelfs ook een keer 'geroofd': het waren oranje feestartikelen, een sjerp en een paar papieren lampionnen van de Koninginnenfeesten van 'voor mijn tijd'. Ik vond ze heel mooi en op de een of andere manier, ik denk door Gerrit die fel anti-Duits was, vond ik ze heel, heel belangrijk: dat is 'voor onze koningin!'. Ik had weinig benul van de dramatische achter-

Rechts: Advertentie Bloemenwinkel Banck. (POZC, 17 oktober 1942)

grond van ons buurhuis. Achteraf nog vreemder is het dat ik na de bevrijding nooit iets gemerkt heb van het leeghalen van het pand.

Na de oorlog gingen we naar onze school aan de Westerlaan. We hadden nu ons eigen lokaal en daar zat ik naast een nieuwe leerling, Abel, in de bank. Ik wist wel dat hij Joods was, maar hij woonde bij zijn ouders en ik vroeg me geen moment af waarvandaan hij plotseling in de klas kwam. Overigens was hij niet de enige die erbij kwam, de Joodse Adje, de uit Indië gevluchte Hans Erik en Ewoud kwamen er ook bij. Ook van de laatste twee kan ik me op geen enkele manier herinneren dat hun kampervaringen ter sprake kwamen. Ik ben bij Abel thuis geweest en met Hans Erik die door het jongenscollectief meteen Katjang werd genoemd, heb ik ook een tijd via de scouting opgetrokken. Ons zwijgen was collectief: we ravotten, ruzieden bij tikkertje en verlos tijdens het speelkwartier en in de klas was de routine van alledag.

Ik wist overigens wel al iets van de concentratiekampen en ik begreep heel goed waarom boven het loket van het kantoor van de firma Hes in een statig pand aan de Melkmarkt een kartonnen bordje hing met de tekst *Deutsche nicht erwünscht*. Toen ik Gerrit een paar jaar geleden mijn ervaring vertelde met de komst van vooral Joodse klasgenootjes, was zijn reactie gepijnigd: 'Bij mij waren opeens mijn vriendjes en vriendinnetjes uit de klas weg'. Hij was op dat moment negen of tien jaar en voor hem was de oorlog, anders dan voor mij, beslist een heftige schok geweest. Voor hem was het ergste van de oorlog dat hij niet meer bij de padvinderij (scouting) kon. Die organisatie was snel door de bezetters verboden. Nog vlak voor zijn dood vertelde hij me hoe hij erachter kwam dat de *Ortskommandant* kennelijk toch ook sympathie voor scouting had. Die zetelde op de Suikerberg in geconfisqueerde huizen. Nadat een pak sneeuw gevallen was en de gracht dicht gevrozen, gingen we massaal vlak ervoor van de 'Sukerbulte' sleeën. Mijn broer reed daarbij per ongeluk twee Duitse vrouwelijke soldaten omver. Die sleepten hem woedend naar de *Orstkommandant*: hij had een aanslag op hen gepleegd. De commandant foeterde juist de vrouwen uit: het was hun eigen schuld, want ze hadden

met spelende kinderen rekening te houden. Maar Gerrits grote ontdekking was dat er aan de muur van de werkkamer symbolen van de verboden padvinderij hingen.

Zo maar een paar flitsen uit de oorlog. Een mooie zomerdag, bij Gerrit achterop zijn jongensfiets naar een krater van een neergestorte *Spitfire* kijken bij de sportvelden achter de Vrolijkheid. Terug naar huis met een enorm spannende trofee: een stukje dik vliegtuigglas. Met hem hand in hand (ik was toen zes of hooguit zeven) pal voor een Duitse schildwacht staan en zingen 'Piet Hein, Piet Hein, zijn naam is klein, zijn daden bennen groot...' De man nors kijkend, reageerde niet... Dan wat surreële momenten die mij als mentale foto's zijn bijgebleven. Zonder enig besef van gevaar zagen we, spelend op de lege Veemarkt, heel in de verte, richting Assendorp twee bommen schuin naar beneden zeilen met opeens grote stofwolken, die als zwarte trechters de lucht in schoten (van het lawaai van de explosies kan ik me niets herinneren). Op dezelfde Veemarkt tegen het einde van de oorlog kreeg een groepje soldaten in lange zwarte jassen en bontmutsen fietsles van de Duitsers. Het was een beetje komisch want ze vielen voortdurend. Het zouden overgelopen Oekraïners zijn. Een onvergetelijk moment was bij ons thuis in de Diezerstraat. In het achterhuis

Het gezin Banck, omstreeks 1946. (Collectie auteur)

**HULDE AAN
NEDERLANDS
MARTELAREN**
★
*Radio-Toespraak, gehouden door
H.M. de Koningin, op 6 Mei 1942*

LANDGENOOTEN, met U en met onze Rijksgenooten in Oost en West, waarbij zich het medegevoel van heel de beschaafde wereld aansluit, ben ik diep geschokt door de tijding van de terechtstelling van onze landgenooten.

Met U wil ik hulde brengen aan hun nagedachtenis, hulde aan hun moed en Vaderlandsliefde.

Nederland zal de martelaren, die vielen voor zijn bevrijding, nimmer vergeten. Naam voor naam, persoon voor persoon, zal hun nagedachtenis bij ons voortleven.

De thans gevallen zijn die, ten aanzien van wie de beulen hun gruweldaad erkennen. Velen van ons weten helaas, dat er buitendien velen tersluiks worden vermoord, van wie wij het heengaan of nooit, of eerst veel later vernemen.

Ofschoon zelfs hun aantal niet kennende, willen wij thans ook hunner in eerbied en aandacht gedenken.

Landgenooten, ik wil op U een dringend beroep doen. Teneinde voor U zelf de grootst mogelijke zekerheid te verkrijgen dat geen onvoorzichtig woord van U, voor wien ook gesproken, tengevolge kan hebben gevangenneming of vermoording van een landgenoot, moet ik U in deze droeve dagen verzoeken in alle talen te zwijgen omtrent

onderwerpen waarin de vijand belang kan stellen, onverschillig met wien Gij in gesprek zijt.

Neemt U dus in acht bij het voeren van telefoongesprekken. Gij zijt daarbij nimmer onbeluisterd. Bedenkt bij het schrijven van Uw brieven, dat de vijand op U loert, om achter geheimen te komen. Bedenkt, dat ditzelfde geldt wanneer Gij van vervoermiddelen gebruik maakt of op andere openbare plaatsen verkeert.

Slechts enkele dagen scheiden ons van de herdenking van den 10den Mei.

Ik behoeft U wel niet te zeggen hoezeer mijn gedachten zich op dien dag met de Uwe zullen vereenigen. — In het verleden, in dat verleden dat Nederland en Nederlands-Indië zoo zware slagen toebracht, maar dat hun geestkracht en volharding, hun onwrikbaren wil, vrij te zijn, niet heeft kunnen breken. — In het heden, dat van dien wil op de voor elkene meest overtuigende wijze getuigenis aflegt. — In de toekomst, die, door bloed en tranen heen, ons steeds nader zal brengen tot den geboortedag van dat groote, eensgezinde, vrije Nederland in vier werelddeelen.

En nu, landgenooten, wij zullen niet versagen, wij zullen volhouden, wij zullen overwinnen, omdat wij strijden tegen de machten der duisternis met een rein geweten, en voor een rechtvaardige zaak en voor gerechtigheid.

Toespraak koningin
Wilhelmina, strooi-
biljet (mei 1942).
(Bron: [www.planken-
loodsje.nl](http://www.plankenloodsje.nl))

Rechts: Propaganda
Duitsers. (Collectie
auteur)

was een radio, waarvan het bezit streng verboden was, verborgen onder een stapel turf. Tijdens spertijd, wanneer een verbod gold om op straat te zijn, waren de burens Bouwmeester en Jekel via de muurtjes tussen de plaatsjes die onze voor- en achterhuizen scheidden, bij ons binnengeklommen. Koningin Wilhelmina hield één van haar bekende toespraken uit Londen. Van haar stem kan ik me niets herinneren, maar de mannen zaten allemaal te snotteren. De (kabel) radiodistributie stond zelden aan. Ik kan me vaag herinneren dat mijn ouders mopperend naar een stem zaten te luisteren. Moeder vertelde later dat zij zich emotioneel afzetten tegen de leugens van de geha-

te NSB-propagandist Max Blokzijl, die geregeld een praatje hield. Veel merkte ik niet van de NSB. Wel zag ik vanuit de kamer boven de winkel een bezoek van NSB-leider Mussert aan het Provinciehuis tegenover ons. Een wat gedrongen burgermannetje in het zwart kwam uit een auto, begroet door een klein groepje *Sieg Heil* groetende mannen. Het was een beetje armoedige bedoening. Vrijwel al deze gebeurtenissen waren meer aan het einde van de oorlog toen het duidelijk werd dat de Duitsers aan alle fronten teruggedrongen werden. De bezetters wisten dat de bevolking op de hoogte was van de situatie en steeds meer hoopte op een spoedige bevrijding. Natuurlijk ging de Duitse propaganda daar tegenin, ook via populaire pamfletjes zoals het zogenaamde humoristische tijdschriftje *De Gil*.

Eten was bij ons nooit een echt probleem. Eén keer werd ik met een pannetje naar de Centrale Keuken op de Nieuwe Markt gestuurd. Er werd een kwak drab in gedaan en de kwaliteit van die kost was kennelijk zodanig dat we er nooit meer naar toegegaan zijn. We hadden ook onze contacten. Melk en eieren haalden we eerst bij boer Mid-dag in Langenholte, daarna bij boer van der Kolk achter Wythmen en appels en aardappels bij boer Van Oort in Windesheim. Daarbij gebruikten wij soms bonnen als ruilmiddel voor bijvoorbeeld textiel. Ook uit Lemelerveld, waar de familie van moeder woonde, kwam af en toe voedsel. Ik herinner me dat vader een keer thuiskwam met een partij vlees van de dorpslager. Een deel verdween in weckflessen, die af en toe aangebroken werden. Achteraf bijna hilarisch was de aankoop van een

partij suikerbieten in 1944. Vader had met een boer in Ittersum een afspraak voor een lading bieten gemaakt. Daarvoor had hij een handkar geleend. Ik zat op de kar en hij en de loopjongen (zoals de bezorger toen nog heette) ernaartoe. Ik heb vader zelden zo driftig en kwaad gezien als op het moment dat de boer vertelde dat hij maar de helft kreeg. Maar wat waren mijn ouders later blij dat het niet meer was geweest! Op een illegaal gaspitje in het achterhuis kregen ze met veel geduld en misselijkmakende stank een blauwige drab, die wel zoet was maar ook vies. Het koken maakte hen ziek en het gebruik was een totale ramp. Als kind heb ik niets gemerkt van tekorten. Maar die waren er natuurlijk wel. Snoep was er vrijwel niet. Af en toe kocht ik voor 1,5 cent gemalen drop in een klein winkeltje aan het begin van de Hoogstraat. Het was een grijsbruin poeder dat je uit een klein papieren envelopjes in je handpalm strooide en oplikte. Een onvergetelijke traktatie kwam meer aan het eind van de oorlog. Met Gerrit en mij om haar heen, pakte moeder een blikje gecondenseerde melk dat ze in de voorraadkast verborgen had. Ze had het kennelijk altijd bewaard of ze had het op de kop getikt, maar het was ongelooflijk lekker. Heerlijk stroperig en mierzoet.

Af en toe drong de oorlog nogal fel-spannend door in mijn kinderleven. Mijn grootvader van moeders kant had in Lemelerveld een garage/taxibedrijf. Samen met een zoon moest hij een patiënt naar het Rooms-Katholieke Ziekenhuis

brengen. De auto werd onderweg beschoten en ze kwamen allebei zelf gewond in dat ziekenhuis terecht. Ik ging mee op ziekenbezoek. Dat maakte natuurlijk sowieso indruk maar toen mijn grootvader fluisterde dat de man naast hem een Engelse vlieger was, steeg de spanning behoorlijk. Paniek was er vooral bij mijn moeder, toen een neef van haar in Lemelerveld gegijzeld was. Zij zette alles op alles om hem vrij te krijgen. Ze ging zelf naar het Van Nahuysplein, waar de *Sicherheitspolizei* zat en probeerde hem vrij te krijgen. De naam die daarbij viel was Cieraad. Natuurlijk eerst zonder succes, maar ze hield vol en ging een broer van de commandant bewerken. Het was een wat vrouwelijke man, zoals we dat toen noemden. Hij was dol op bloemen, vooral orchideeën die hij bij mijn vader bestelde. Mijn moeder wist hem over te halen om een goed woordje bij zijn broer te doen. Kennelijk heeft hij dat gedaan. Toen mijn moeder voor de zoveelste keer weer in de hal van het hoofdkwartier stond, hoorde zij Cieraad vanuit zijn kamer vloeken en schreeuwen dat hij dol van dat vervloekte wijf werd. 'Laat die kerel maar vrij'. De beschieting van de auto van mijn grootvader stond natuurlijk niet op zichzelf. Het was ronduit gevaarlijk ermee buiten de stad te rijden maar in 1944 toen de benzinetoelevering vrijwel geheel stakte, verdwenen de personenauto's vrijwel geheel uit het stadsbeeld. Er was wel een oplossing door een enorme gasgenerator op wieltes achter de auto te hangen. Maar die waren heel zeldzaam.

Links: Propaganda Duitsers. (Collectie auteur)

Brandstofschaarste. Tegeltjeswijsheid op karton, 1944. (Collectie auteur)

Rechts: Bevrijdingsfeest
Diezerstraat Zwolle.
(Collectie HCO)

Voor mijn vader was er gelukkig nooit dreiging om bij de Arbeitseinsatz ingezet te worden. Doordat hij bij het uitbreken van de oorlog al 48 was, liep hij geen gevaar om opgepakt te worden. Hij hoefde ook bijvoorbeeld niet in 1944 aan een oproep van de Duitsers gehoor te geven. Wel moest hij in het laatste oorlogsjaar op bepaalde avonden aan het eind van de Schuttevaerkade dienst doen bij een luchtbeschermingspost. Hoe het zakelijk met de winkel ging, is volledig aan mij voorbijgegaan. Er was wel levering van bloemen maar dat zal steeds moeilijker zijn geworden, Vader heeft wel verteld dat hij op een bepaald moment via een kennis, de boswachter van Molencaten, een lading lupinen kreeg. Het doet een beetje aan de rijen in het vroegere Duitse Oostblok denken: mensen zagen dat er wat de winkel ingedragen werd en vormden meteen een rij. Vader die gewend was bloemen schoongemaakt te leveren, werd de tijd niet gegund. Alles werd in een mum van tijd verkocht.

Bevel Arbeitseinsatz,
15 september 1944.
(Collectie HCO)

De bevrijding van Zwolle

In het laatste oorlogsjaar stokte niet alleen de aanvoer van goederen, waardoor de winkels in de anders zo drukke straat leger en leger werden. Als voorbereiding voor de gevreesde bevrijdingsstrijd was de winkelruit uit voorzorg uit de sponningen gelicht. Hij stond binnen tegen een zijmuur op houten klossen. De etalage was dichtgetimmerd en de winkel was leeg en donker. Uit voorzorg waren de fietsen van mijn ouders opgehangen aan de hoge zoldering van ons pakhuis. Voor de kinderfiets van mijn broer hoefde dat niet. Daardoor gebeurde pal voor de bevrijding van Zwolle iets ongelooflijks.

Zwolle werd 14 april 1945, Gerrits verjaardag, door Canadese troepen bevrijd. Pal ervoor was hij nog op zijn fietsje naar boer Van der Kolk achter Wythmen geweest. Je vraagt je af waarom mijn ouders dit toegestaan hadden, maar het is gebeurd. Opeens merkte hij dat aan de ene kant Duitsers lagen en aan de andere Canadezen. Ze lieten hem door... De dag zelf begon voor ons in de kelder, want de over de IJssel verdreven Duitsers schoten mortieren op de stad af. We zaten er samen met de burens. Moeder was in paniek want mijn broer was op het hoge dak van het buurhuis

Aufforderung

Der Bürgermeister der Gemeinde Zwolle ist den Befehlen zur Gestellung von Arbeitskräften nicht nachgekommen und hat sich durch feige Flucht seiner Verantwortlichkeit als Gemeindeoberhaupt entzogen. Alle Niederländischen männlichen Einwohner der Gemeinde Zwolle im Alter von 17-45 Jahren haben sich daher heute bis spätestens 18 Uhr, ausgerüstet mit Schaufeln, Spaten oder Hacke für einen Arbeitseinsatz im Bezirk Zwolle auf dem grossen Platz an der Emmastraat einzufinden. Ausgenommen sind niederländische Angehörige deutscher Dienststellen, der P.T.T., Eisenbahn, Gas-, Wasser- und Elektrizitätswerke. Nichtbefolgung dieser Anordnung wird schärfstens geahndet.

Zwolle, den 15. September 1944.

Der Beauftragte des Reichskommissars
für die Provinz Overijssel.

Oproeping

De burgemeester van de gemeente Zwolle heeft geen gevolg gegeven aan de bevelen om arbeidskrachten ter beschikking te stellen en heeft zich door laffe vlucht onttrokken aan zijn verantwoordelijkheid als Hoofd van de gemeente.

Alle Nederlandsche mannelijke inwoners van de gemeente Zwolle van 17-45 jaar moeten zich daarom vandaag tot uiterlijk 18 uur, uitgerust met schoppen, spaden of hakken voor arbeidsinzet in de buurt van Zwolle, op het groote plein bij de Emmastraat bevinden.

Uitgezonderd zijn Nederlanders, die in dienst zijn van Duitse Dienststellen, van de P.T.T., van de Spoorwegen, van de Gas-, Water- en Electriciteitsbedrijven.

Het niet opvolgen van deze verordening zal op de scherpste wijze worden vervolgd.

Zwolle, den 15 September 1944.

Der Beauftragte des Reichskommissars
für die Provinz Overijssel.

geklommen om de beschietingen te bekijken. Vader moest hem daarvandaan zien te halen, maar dat lukte niet, ook al was vlak bij een Duitse mortier ingeslagen in de toren van de Sint Michaels Kerk. Niet zo lang geleden vroeg ik hem of dat niet gevaarlijk was geweest. Nee hoor, hij had een ijzeren plaat om zich achter te verschuilen ('Ja, er kwamen wat scherfjes tegenaan').

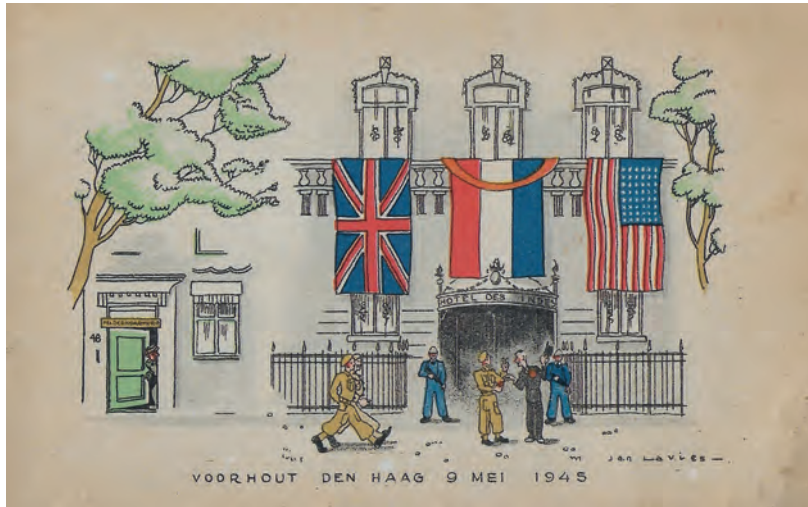
In vergelijking met bijvoorbeeld Deventer, was de bevrijding van Zwolle relatief rustig. En terwijl wij nog in de kelder zaten, vonden vader en overbuurman Beermann het veilig genoeg om op verkenning uit te gaan. Zij kwamen opgewonden terug met planken van een grondig gedemonteerd Duits wachthuisje bij de school op de Turfmarkt. Voorgoed verdween opeens de grauwsliuier die in de oorlog over de stad had gelegen. De lichten konden weer aan zonder de zorgen over de totale verduistering die door de bezetters uiterst streng gehandhaafd werd. Ondertussen zagen wij in de Diezerstraat mannen opgebracht worden en van-

uit ons achterhuis aan de Nieuwstraat zag ik hoe een man en vrouw uit hun huis gehaald werden en met de handen in hun nek voor het raam stonden. Ik had wel eens Duitsers daar zien binnengaan, maar tot nu toe heb ik geen idee wat daar gebeurde. Inmiddels was er tot mijn opgewonden vreugde een woud van veel, vaak heel grote vlaggen met oranje wimpels in de Diezerstraat. De straat was nog nooit zo vol met mensen geweest en de dichtgetimmerde etalages vielen helemaal niet op. Van de intocht van de Canadezen kan ik me absoluut niets herinneren maar wel van een optocht die langskwam op weg naar de Grote Markt.

Het beeld dat ik nog altijd heb is van het begin van de stoet. Padvinders in uniform droegen het portret van koningin Wilhelmina. Het was volgens mij een lichtbak ooit voor een jubileum van haar gemaakt. Haar portret was met een blauwe achtergrond en stond daarna op het balkon van de Harmonie. De koningin was onaantastbaar en populair. Ondanks de

Ansichtkaarten op 'nood'papier, pal na de bevrijding. (Collectie auteur)

Hoofdkwartier Prinses Irenebrigade, Den Haag, Ansichtkaart. (Collectie auteur)

papierschaarste werd meteen een oranje-gekleurde kalender gepubliceerd met foto's van het koningshuis, beginnend met de maand mei. Wilhelmina's staatsieportret met bontsjaal stond voorop. Voor haar 65ste verjaardag op 31 augustus, dus maar 4,5 maand na de bevrijding, pakte Zwolle weer groots uit. Zo was er een spectaculair hoge boog die over het midden van het

Omslag 'Vrij Zwolle' van Wijnbeek.

Kerkbrugje gespannen was, met daarbovenop wapenschilden. Op een film zie ik nu dat het de vlaggen van de geallieerden waren, met die van ons land natuurlijk op de top. Voor de feestelijkheden kregen we op school een kleine koperen medaille met het portret van de koningin aan een lintje in de nationale kleuren. Het zou me niet verbazen dat het koper kwam uit de omgegoten munitiehulzen. 's Morgens moesten wij ons bij school verzamelen en vanuit de Westerlaan marcheerden we naar het Grote Kerkplein voor een aubade. Het was mudjevol met kinderen. We stonden met School 1 nogal achteraan in de hoek bij het steegje naar de Luttekestraat. In de verte zwaaide de directrice van de Muziekschool met haar dirigerestokje. Natuurlijk, zoals dat hoorde uit volle borst het Wilhelmus en 'De blanke top der duinen' en volgens mij ook het nu onmogelijke lied 'Wie Neerlandsch bloed door d'aderen vloeit'. Van de middag herinner ik me nog de mooi versierde sjezen bij het concours hippique op het sportpark aan de Ceintuurbaan.

Daar was ik kort na Bevrijdingsdag ook al geweest. Met mijn ouders en broer waren we ernaar toegelopen. Met een klein groepje sjofel geklede jongens van allerlei leeftijden, waaronder ook mijn broer, stond ik daar opeens in het gelid. Het was weer zo'n moment dat ik me kapot schaamde omdat ik 'meidenschoenen' van een nichtje aanhad, al waren die veel beter dan de pijn doende klompen die ik een tijdje moest dragen. We moesten allemaal een eed afleggen, waar ik weinig van begreep en plotseling was ik welp bij de padvinderij. Ik had geen benul van wat me te wachten stond maar voor mijn broer was dat anders. Hij had, zoals gezegd, altijd al padvinder willen zijn. En hij vond het ergste van de oorlog dat die organisatie door de Duitsers verboden was. Hij was op 14 april, Bevrijdingsdag, veertien geworden en ik denk dat zijn grootste cadeau was dat hij zich even later verkenners mocht noemen. Niet lang erna kwam er voor mij een onvergetelijk hoogtepunt: met de groep welpen te voet heen en weer naar landgoed Soeslo bij Wythmen. Heerlijk onbezorgd spelen, ravotten met een grote groep jongens: Vrij!

Diezerstraat 14 april 1945. Feest: let op dichtgetimmerde etalageruiten. (Collectie HCO)

De grauwsliuer weggetrokken, het leven wordt lichter, 1945-1950

De bevrijding was niet één moment, het was een jaren durende periode van herstel en vernieuwingen. Feest was er thuis: opeens stond naast het dressoir een groot blik met keiharde grote noodrantsoenbiscuit voor het leger. Volgens mij waren die uitgedeeld, maar daar ben ik niet zeker van. Het had iets fantastisch ondanks dat ik ze niet echt lekker vond. Snel konden we ook voor het eerst naar de eigen school aan de Westerlaan, opgelapt met allerlei brokken glas. Helder-, mat- en staalglas waren aan elkaar geflanst. De banken stonden er weer, de schoolplaten hingen aan de wand en in de kasten stonden de schoolboekjes en lesmateriaal. Dat moet voor de onderwijzers toch een hele krachttoer zijn geweest en ik vraag me nu pas af hoe het lesmateriaal steeds weer naar een andere locatie versleept moet zijn geweest. De speelplaats

bleef nog een tijdje een zandwoestijn. Pal erachter was een communicatiebunker van de Duitsers bij het voormalige PTT-gebouw aan de Parklaan. De betonnen kolos werd snel afgebroken met drillboeren en ladingen dynamiet. Als tijdens het speelkwartier het alarm afging, moesten we gauw voor het schoolgebouw dekking zoeken. Pas toen die klus geklaard was en alle ramen weer gewoon glas hadden, begon het gewone schoolleven.

De bevrijding betekende ook de komst van licht in het leven. Althans in mijn herinnering waren de etalages altijd donker en 's avonds kwam je mede door de avondklok sowieso niet buiten. Maar de grauwsliuer die over de straat hing was nu voorbij. De gaslantaarns gingen weer aan en voor mij waren de neonlichtreclames na de bevrijding het mooiste wat er was. Die van bioscoop De Kroon (het huidige Kruidvat) was nog intact: de rode letters 'bioscoop' boven op het hoge torenged-

deelte en vandaar naar beneden een rode lijn naar de ingang beneden. Er waren nog een paar lichtreclames die de oorlog overleefd hadden maar in de loop van de tijd kwam er iedere keer een nieuwe reclame bij. Ik ging dan dolgelukkig als het donker werd die wondere kleurenwereld bekijken.

Zoals we al gezien hebben, was er aan het eind van de oorlog vrijwel geen gewoon verkeer meer en werd de straat leger en leger. Nu werd die steeds drukker. Fietsen werden weer gewoon en naast de nooit verdwenen paard-en-wagens en bakfietsen kwamen er steeds meer auto's. Voor ons jongens was daarbij de sensatie auto's met nummerborden uit andere provincies te 'spotten'. Iedere provincie had een letter als begin van het kenteken. Dit leidde bij ons tot een rage. Met papier en potlood stonden we op het Gasthuisplein. De E van Overijssel was natuurlijk te 'stom' om te noteren maar gespannen wachtten we tot er een auto van buiten Overijssel langs kwam. In mijn herinnering vonden we die van Gelderland vrij gewoon (M) maar het was spannender als er andere kentekens passeerden. Utrecht (L), Noord-Holland (GZ), Zuid-Holland (HZ) en Groningen (A) scoorden altijd wel streepjes maar de echte buit was natuurlijk als er bijvoorbeeld een zeldzame P langs kwam. Die was van het ontzettend ver afgelegen Limburg, dat die langskwam in Zwolle! Met de toename van het autoverkeer verdween onze passie snel. In de Diezerstraat werd de paardenwagen zeldzamer en boeren die lopend met een paar koeien of geiten aan een touw op vrijdag naar de veemarkt liepen, waren helemaal verdwenen.

Het openbaar vervoer was eerst nog heel precair. Mijn broer en ik gingen een keer met een militaire drietonner uit Lemelerveld naar Raalte. We zaten op planken langs de zijkant en bij elk van de vele gaten in de weg werden we bij gebrek aan schokdempers enorm door elkaar gehutseld. Ik was bang dat de eieren die we meegekregen hadden, zouden breken. Het treinverkeer kwam ook moeilijk opgang. Wel was het een groot feest voor mij om met Vader in een volle veewagon vanaf station Veerallee een stuk richting Kampen te rijden. Het was kort na de bevrijding, volgens de website 'Het Kamperlijntje' was dat op 21 mei, dus veertien dagen na de capitulatie van de Duit-

sers op 5 mei. De trein was de hele dag in touw waardoor voor een dubbeltje per persoon zo'n 5000 mensen het traject tot het stationnetje van Mastenbroek op en neer reden. Verder kon niet want veel rails was nog kapot. Naast het vertier voor zoveel mensen was het evenement vooral denk ik een symbool van de wil tot snelle wederopbouw van het land. Voor mij was het natuurlijk pure opwindning want ik had nog nooit een trein van heel dichtbij gezien, laat staan erin gereden. Vooral de stoomlocomotief vond ik magisch indrukwekkend met zijn stoomketel, gesis, stoom en gefluit. Het had ook iets feestelijks want aan de voorkant van de loc was een grote bloemenkrans opgehangen. Voor mij bleef de trein nog lang buiten bereik maar vaak ging ik met een vriendje naar de Hoge Spoorbrug om steeds naar een ander spoor te rennen om in de stoomwolken van de locomotief te staan en de hele trein onder je te zien rijden. Ik realiseer me opeens ook dat het spoor tijdens de oorlog eigenlijk een gevaarlijk gebied moet zijn geweest door de mogelijke lucht-aanvallen. Je kwam daar niet.

Op de fiets

Voor mijzelf heel belangrijk: een eigen fiets. Hij was daarvoor van mijn broer, maar die was er te groot voor geworden. Om te leren fietsen werd ik met de loopjongen van de zaak naar de Ceintuurbaan gestuurd. Het was toen een breed stukje weg tussen het PEC Stadion en het Openluchtbad dat van niets naar nergens liep. Er was niemand en ik leerde het meteen. Dat gaf me opeens een enorme vrijheid. Samen met vriendjes naar Herfte waar over het spoortje naar Dalfsen een uitgraving met daarachter een eikenhakhoutbosje was, geweldig om Indiaantje spelen. Ook de Agnietenberg en zelfs naar Hattem, dat kon allemaal... Heel beperkt nam mijn actieradius verder wat toe. Op de fiets naar Lemelerveld om bij familie te logeren, met de welpen van scouting met de trein naar Emmen voor een weekje kamp op een boerderij daar in de buurt. Toen de stoombootdienst naar Amsterdam op gang kwam, maakten we er vanaf de Diezerkade een tochtje mee naar Kampen. In 1945 gingen we voor het eerst weer met vakantie, maar zonder vader, die in de winkel doorwerkte.

Een grossier, die bloemen aan de winkel leverde, bracht ons naar Epe. Daar ging het achter op een paard-en-wagen naar een vakantiepark. Diezelfde grossier nam mijn moeder en mij in 1947 mee naar Rijnsburg. Dat was een enorme afstand. We logeerden bij hem thuis en we konden makkelijk naar het strand. De zee maakte een enorme indruk op me. Ik was totaal gefascineerd door de golven. Ze kwamen op je af en trokken zich weer terug. Het was magisch en mijn jongensfantasie sloeg op hol: kon ik ze niet bedwingen, nee dus... In 1948 kwam het eerste echte schoolreisje, niet zomaar één: naar Amsterdam met een rondvaart door de grachten! Van de reis herinner ik me alleen nog maar bomkraters bij Diemen. Tijdens de rondvaart moesten we van de onderwijzer het Wilhelmus zingen. Dat vonden we maar zozo maar je deed het natuurlijk en uit volle borst. Want in de lessen was het nationale, haast nationalistische repertoire naast de wandelliedjes vaste prik. Een favoriet onderdeel van deze onderwijzer was zelfs een Vlaams-nationalistisch en Gents stadslied, Klokke Roeland.

De Dikke en de Dunne en ander vermaak

De bioscopen gingen weer films draaien. Ik geloof dat ik in de oorlog maar één keer geweest ben. Achteraf gezien een surrogaatfilm voor die van Laurel en Hardy want het ging om een komisch duo. Ik vond er niets aan, het was een 'echt suffe' film. Maar dat was nu anders: naast Laurel en Hardy zelf die we toen allemaal de 'Dikke' en de 'Dunne' noemden was het lachen geblazen met films van de nu vergeten Engelse banjo spelende en zingende droogkomek George Formby. Zijn grootste hit in mijn herinnering was *In the Air*. Als onhandige brokkenpiloot, die steeds de verkeerde knoppen en hendels kiest ('ik weet niet wat links en rechts is want dat is politiek') redt hij het vaderland. Ik heb me toen rot gelachen. En natuurlijk waren in het voorprogramma de cartoons van Mickey Mouse, Donald Duck en Woody Woodpecker.

Mijn ouders werden veel vrolijker. Op een bepaald moment kwam er een dansschool in het lege Batapand naast ons. Het was een kale ruimte waar alleen simpelweg een geluidsinstallatie was

Laurel en Hardy.
(Wikimedia)

geplaatst. De overlast was zo groot dat mijn vader een keer 's avonds laat witheet uit bed was gekomen om zijn beklag te doen. Het geluid werd wel wat aangepast en de dansschoolhouder nodigde mijn ouders uit om zelf op les te gaan. Ze vonden dat kennelijk heerlijk want het was daarna pais en vree. Al was het inmiddels 1949, het volgende beeld hoort echt bij mijn gevoel van 'na de oorlog'. Hun beste vrienden konden zich al een hypermoderne pick-up grammofoon permitteren en met z'n vieren dansten ze samen de nieuwste rage, een Braziliaanse samba. De topper was van Eddy Christiani met de onvergetelijke tekst 'ai, ai, ai Maria, Maria de Bahia, alle jonge harten kloppen sneller voor Maria'.

Het waren voor ons nog altijd sobere tijden. Zo konden mijn ouders zich pas in 1948 financieel een echte radio permitteren. Zoals de meeste mensen hadden we tot dan toe radiodistributie, of zoals we nu zouden zeggen, kabelradio. Buiten langs de gevels van de huizen liep een kabelsysteem, in de jaren dertig aangelegd. Een aftakking kwam het huis binnen bij een raam en daar dichtbij had iedereen een grote bakelieten schakelknop met vier keuzes. In de oorlog monopoliseerde de bezetter zo vrij makkelijk wat er te horen viel, naast een streng verbod op echte radio's. Ik was toch al acht aan het

einde van de oorlog, maar ik herinner me niets van leuke programma's of muziek. Dat was totaal anders na de bevrijding. De grote radioverenigingen van voor de oorlog kwamen na zuiveringsprocedures allemaal weer terug en volgden dezelfde scheidslijnen van toen, de Rooms-Katholieke KRO, de Protestante NCRV, de Vrijzinnig Protestante VPRO, de Socialistische VARA en de AVRO die niet bij een levensbeschouwelijke stroming hoorde. In die tijd sprak je dan van een 'neutrale' organisatie maar er zat duidelijk een liberaal tintje aan. Alle oorlogsfrustraties werden weggeblazen door *bigbands* als de Skymasters van de AVRO en de Ramblers van de VARA. Op dinsdagavond koos heel het land voor het amusementsprogramma van de AVRO 'De Bonte Dinsdag Avond Trein'. Deze vooroorlogse succesformule, muziek en humoristisch sketches, werd weer opgepakt, met als vanouds publiek in de zaal (dat vaak met de trein naar Hilversum kwam, vandaar de naam. De tekst van de herkenningmelodie, die van midden jaren dertig is, was maar al te toepasselijk voor de nieuwe tijd met fragmenten als: 'En ze leert de mensen weer een beetje vrolijk te zijn en puft uw zorgen aan de kant'.

Snip en Snap.
(Wikimedia)

Vera Lynn was de meest populaire buitenlandse gast en het komisch duo Snip en Snap (Willy Walden en Piet Muijselaar) en de cabaretière Heintje Davids stonden garant voor veel lachsalvo's, ook bij ons thuis. Het kon natuurlijk niet uitblijven: op zaterdagavonden kwamen precies dezelfde soort amusementsprogramma's van afwisselend de VARA en de KRO. Voor de NCRV waren dat soort programma's te frivol. Voor mij waren de nu nog altijd bestaande 'Arbeidsvitaminen' het belangrijkste programma. Het was een ochtendprogramma dat door de week uitgezonden werd. Hierdoor kon ik er alleen maar in de vakanties naar luisteren. Met de komst van de 'echte' radio in 1948 waren opeens ook buitenlandse zenders beschikbaar. Voor mij was maar één programma belangrijk: het was op de zender van *The American Forces in Europe* die je kraakhelder kon ontvangen. Op zaterdagavond werd de Amerikaanse Hit Parade uitgezonden. Ik mocht dan een flesje Coca-Cola drinken en volgde al die heerlijke Amerikaanse liedjes. Het was het begin van mijn *American Dream*. Het was de tijd van het Marshallplan dat Europa moest helpen bij de wederopbouw. Als kind merkte je daar natuurlijk niet veel van maar de propaganda van de in Den Haag gevestigde *American Information Service* was ook naar kinderen actief. Je kon gratis een grote kaart van de VS aanvragen waarop vooral de economische rijkdommen werden weergegeven. Tot op mijn studentenkamer had ik die aan de muur geprikt. Films, vooral Westerns deden de rest en aan de grote leestafel van de Openbare Bibliotheek las ik de tijdschriften als *Live*, *Saturday Evening Post* en de *National Geographic*. Bijna ongemerkt ging ook het vijandbeeld verschuiven. In 1948 toen ik elf was, ging ik het nieuws in de *Zwolsche Courant* lezen. De oprichtingsvergadering van de NATO, gericht tegen de expansiedreiging van de Sovjet-Unie was voor mij zo belangrijk dat ik een foto ervan uit de krant knipte, het was het begin van de Koude Oorlog. Tja, en Duitsland? Er was op de radio een taboe op Duitse lichte muziek totdat in 1949 een liedje enorm populair werd: Het was *Oh mein Papa*. Het ging over een circusclown (*Oh mein Papa war eine wunderbare Clown, Oh mein Papa war eine große*

Künstler). De publieke opinie zat er maar mee of dat wel kon. Het was en bleef een enorme hit. En ja hoor, het kon zonder morele wroeging: de componist en de zangeres waren immers Zwitsers! Maar in datzelfde jaar begon de Duitse Schlagerzanger Rudi Schuricke zijn snelle opmars in de populaire platenprogramma's met liedjes als *Warum weinst du kleine Tamara*. Toch bleef bij mijzelf nog lange tijd een taboe op het reizen naar Duitsland. Pas in 1976 ging ik met mijn vrouw voor een korte vakantie erheen. Het voelde nog steeds als een kleine overtreding. Maar het was heel leuk en toch... Na een lekker etentje op de verjaardag van mijn vrouw kwam de kelner een flesje *Sekt* aanbieden: Hij sprong in de houding, klakte luid met zijn hakken tegen elkaar en riep, het klonk haast als een commando, *Zum Wohl!* We hadden allebei even een enorme schok alsof we teruggespoeld werden naar de oorlogstijd maar de aardige man bedoelde het goed en we gingen heel tevreden terug naar ons hotelletje.

Tot slot

Hoe veranderde de Diezerstraat zelf in de eerste jaren na de oorlog? Pui en interieurs van winkels werden gemoderniseerd met ruimere en beter verlichte etalages. Er kwam een luxe elektrische verlichting, tl-bakken midden boven de straat. Die werd op een bepaald moment zelf ook aangepakt. De hobbelige keien verdwenen. Onder de rijbaan werd een diepe sleuf uitgegraven, ik denk voor een nieuw riool. Tot onze verbazing kwam op zo'n meter diepte een palen 'weg' bloot te liggen. Tot de dag van vandaag weet ik niet waarvoor die ooit gediend hadden. In plaats van de keien werd de rijbaan voorzien van mooie vierkante wat luxe ogende blauwe bakstenen. Winkelend publiek werd gewoon en vooral op de zaterdagavonden slenterden jongens en meisjes de straat op en neer. Het ging allemaal heel braafjes hoewel, ik weet niet meer waarom, er een keer echte rellen uitbraken waarbij agenten voor de Statenzaal charges uitvoerden. Druk was de straat bij het uitgaan van de bioscoop. Iedereen kwam tegelijk naar buiten, nog opgewonden van de film die ze gezien hadden. De straat had weer veel reuring al doet het nu wat kalmpjes aan.

*Diezerstraat op decemberavond, omstreeks 1950.
(Foto Dolf Henkes, collectie HCO)*

‘Uit het Drostenhuis’

Saskia Zwiers

Dit is het eerste artikel van een nieuwe rubriek in het Zwols Historisch Tijdschrift over museumstukken uit de collectie van het voormalig Stedelijk Museum Zwolle in het Drostenhuis aan de Melkmarkt, geschreven door Saskia Zwiers. De collectie bevat bijzondere voorwerpen uit heel Overijssel. Bijna de helft is het eigendom van de Vereniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis (VORG), opgericht in 1857. Start van de collectie was de organisatie van de Geschiedkundig-Overijsselsche Tentoonstelling in het Gouvernementsgebouw aan de Diezerstraat in Zwolle, bij het 25-jarig bestaan van de vereniging in 1882. De tentoonstelling was een groot succes en leidde een jaar later tot de oprichting van een historisch museum door de VORG. Vanaf 1954 ging het zelfstandig verder als Provinciaal Overijssels Museum maar veertig jaar later trok de provincie zich terug en bleef de gemeente Zwolle als subsidiegever over. Daarna vormde het samen met de Librije Hedendaagse Kunst in 1995 het Stedelijk Museum Zwolle aan de Melkmarkt. Na opheffing van dit museum in 2017 werd de collectie ondergebracht bij het Historisch Centrum Overijssel, met de gemeente Zwolle als eigenaar. In de nabije toekomst volgt een nieuwe beheerstructuur en een nieuw stadsmuseum ANNO aan de Melkmarkt. We beginnen met het bronzen borstbeeld van F.A. Hofer, vooraanstaand lid van de VORG en de eerste museumdirecteur.

Een monument van een man

Frederic Adolph Hofer (Sittard 1850 - Zeist 1938) was een militair in hart en nieren maar moest door een ongeval in 1880 na eervol ontslag reeds met pensioen. Als bestuurslid van de VORG was hij van 1894 tot 1931 onbezoldigd directeur van het Geschiedkundig-Overijsselsch Museum in Zwolle. Het eerste museumpand stond toen nog aan het Aa-plein. Zelf woonde hij in Hattem in het Hooge Huis op de wal en was daar gemeentearchivaris.

‘Huis Helmich’ aan de Melkmarkt, gebouwd in de 16de eeuw door de familie Van Ensse, eigendom van het Rijk in 1903, stond op de nominatie om afgebroken te worden maar bleef dankzij Hofer gespaard. In 1905 werd het geopend als museum. Hij vulde het pand, dat hij de naam ‘Drostenhuis’ gaf, met de collecties van de VORG en van de Overijsselsche Vereniging tot Ontwikkeling van Provinciale Welvaart. Hofer voegde daar vele door particulieren geschonken en door aankoop verkregen voorwerpen uit de hele provincie aan toe. In de archieven speurde hij naar informatie over monumenten, makers en voor-

Het bronzen borstbeeld van F.A. Hofer uit 1930. (inv.nr. 15306, coll. VORG). (foto auteur)

Het Hooge Huis van Hoefer op de Wal in Hattem. (foto auteur)

werpen. Zijn bevindingen verwerkte hij in artikelen en in zijn boek *Wandelingen door Oud-Zwolle* uit 1912 dat nog steeds een schat aan informatie en foto's bevat.

Bij zijn tachtigste verjaardag in 1930 schonk de VORG hem voor het museum een bronzen borstbeeld van een jongere Hoefer. Het werd - volgens een opschrift op het beeld - in 1918 te Hattem (in klei) vervaardigd door de Duitse beeldhouwer Friedrich Wilhelm Schweigar(d)t (1885-1948), die een leerling van Rodin zou zijn geweest. Hij verbleef na het eindigen van de Eerste Wereldoorlog als uit Brits krijgsgevangenschap ontslagen soldaat in een doorgangskamp in Wapenveld waar Hoefer tijdelijk commandant was. De beeldhouwer verliet Duitsland in 1930 en trok naar de Verenigde Staten. Hij woonde in San Francisco en San Diego en overleed in 1948 in Albany, New York. De buste van Hoefer is sinds 2010 uitgeleend aan het Streekarchief Epe, Hattem en Heerde.

Hoefer was een belangrijke stimulator van monumentenzorg en museumwezen in Nederland en redde vele monumenten in Oost-Nederland van de ondergang zoals het Reventer in Zwolle, de N.H. Kerk en de Dijkpoort in Hattem, het Gotisch huis in Kampen, de N.H. kerk van Wilsum en het door hem gekochte kasteel Doorwerth. Hij is de initiator van het Genootschap Gelre, met zijn artillerie-collectie de grondlegger van het Legermuseum in 1913 (nu opgegaan in het Nationaal Militair Museum in Soesterberg) en vooral van het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem, dat in 1918 aan de naar hem vernoemde laan werd geopend. Deze beide musea bezitten ook borstbeelden van hem. Het meest recente beeld is gemaakt in 2019 en staat op het Tinneplein in zijn geliefde Hattem.

Met dank aan Gerrit Kouwenhoven, Streekarchief Epe, Hattem en Heerde

Wandelingen door oud-Zwolle, herdruk 1981. (Collectie stichting het Vrouwenhuis)

Baron Sloet, een mislukte kolonisatie in Suriname en een onderzoek van Jaap van Dissel

Wim Coster

Mr. B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis.
(Geheugen van Nederland)

De Zwolse baron mr. B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis (1807-1884) kwam in dit tijdschrift al verschillende keren aan de orde. Hij was in zijn woonplaats en in het Nederland van de negentiende eeuw dan ook nadrukkelijk aanwezig als politicus, publicist en propagandist. Waar het ging om onderwerpen als de landbouw, het gedrukte woord en de aanleg van wegen te water en te land liet hij luid en duidelijk van zich horen.¹

Zijn liberale visie, waarbij hij het gedachtegoed van Adam Smith paarde aan zijn christelijke levensovertuiging, en zijn temperament leverden hem in de Tweede Kamer, in de gemeenteraad van Zwolle, in menig periodiek, in al dan niet geleerde gezelschappen of waar dan ook, bewonderaars en tegelijkertijd geduchte tegenstanders op. Mislukkingen moest hij ook meemaken, al viel het hem zwaar die te accepteren, zoals bij zijn pogingen om van Zwolle een zeehaven te maken. Die leidden voor hem - na een vinnige strijd met Thorbecke en Jan Willem Schuttevaër, voorman van de binnenschippers - tot een bittere nederlaag.

De koloniale politiek behoorde eveneens tot zijn jachtgebied en ook hier kreeg hij tegenwind, of het nu ging om de Oost of om de West. Nederlands-Indië bijvoorbeeld, moest in zijn ogen worden beschouwd als een provincie van Nederland en niet louter als een wingewest. Als een Multatuli avant la lettre kwam hij al in de jaren veertig, ook en vooral in de Tweede Kamer, in lange redevoeringen (en niet in de laatste plaats vanuit economische motieven) op voor de inheemse bevolking.² Hún belang was ook Nederlands belang, wilde hij daarmee onder andere zeggen.

In de West

Opvallend waren Sloets ideeën over de mogelijkheden in de West. Zo maakte hij zich in woord

en geschrift sterk voor een project in Nederlands Guyana ofwel Suriname, als onderdeel van een 'Europese Colonisatie'. Als adviseur van minister J.C. Baud van Koloniën, en daarmee weer van diens protégé Arend van den Brandhof - predikant in het Utrechtse plaatsje Elst, nabij Amerongen - speelde Sloet in dat verband een cruciale rol.³ Aan de rivier de Saramacca zouden vanaf 1845 om te beginnen driehonderd Nederlandse boeren een nieuw bestaan moeten vinden op de (vanwege de aanstaande afschaffing van de slavernij) verlaten plantage Voorzorg. Zij golden als voorlopers van - Sloet dacht graag groot - een groep van in totaal wel vijftigduizend personen. Die zouden zo in één klap ontsnappen aan de in de 'zwarte jaren' veertig wijdverbreide armoede in het moederland. Bovendien konden zij zorgen voor de levering van een waardevol tropisch product als hout. Aan te voeren via de toekomstige zeehaven Zwolle ... In zijn woonplaats had Sloet 'de kundige schrijnwerker Worst' al aan het werk gezet om een en ander te beproeven. Ook werden, naar mag worden aangenomen, door zijn bemiddeling ten minste zeven jonge meisjes uit Zwolle gewonnen voor de grote oversteek. Zij gingen daarmee een duistere, en mogelijk zeer korte, toekomst tegemoet.⁴

In de zomer van 1845 arriveerden de eerste driehonderd kolonisten in Suriname. Binnen de kortste keren was de helft van hen ten prooi gevallen aan de omstandigheden. De beoogde kolonie bleek een hel of, in de titel van een recent verschenen boek: een 'Papieren Paradijs'.

Toch weigerde Sloet in te zien dat het project tot mislukken gedoemd was. Zijn remedie was het 'onophoudelijk aanvoeren van nieuwe kolonisten'. Gedreven door zijn streven om voor Nederland nieuwe werkgelegenheid te creëren en zo de armoede te bestrijden, voelde hij zich gesteund

door berichten van Van den Brandhof, inmiddels predikant ter plaatse.

Papieren Paradijs

In haar debuutroman *Papieren Paradijs* vertelt Marlies Medema - na een lange voorgeschiedenis van de hoofdpersoon en de voorbereidingen op het grote avontuur - het verhaal van de eerste maanden in Suriname van Anna (Sophia) Pannekoek, echtgenote van de buitengewoon autoritaire en rechtzinnige Van den Brandhof.⁵ Een andere keuze dan haar man te volgen, heeft ze niet. De naam 'Sloet', die ze toevallig voor de eerste keer hoort in een gesprek van haar man, moet in haar oren hebben geklonken als een vloek. Al direct bij aankomst in Voorzorg, blijkt dat ook de nieuwkomers uit haar groep zijn aanbeland in een poel van ellende. De al eerder gearriveerde onderwijzer Jan Hendrik van Hateren, afkomstig uit Ootmarsum, licht haar bij. Zijn huishoudster, 'een vrije arbeider' uit Zwolle, is net de vorige dag overleden, als één van de veertien slachtoffers in korte tijd. Het klimaat, ziekte en de abominabele huisvesting

eisen verder hun tol. Van den Brandhof ontpopt zich al snel 'tot heerser en wanbestuurder'. Voor zijn vrouw komt aan de ellende reeds na korte tijd een eind, als zij na 'toenemende verzwakking' op 10 november 1845 overlijdt. Slechts weinigen van de kolonisten overleven de eerste jaren van het project. Ze moeten echter wel blijven, want ze zijn gedwongen de vijf jaren van hun contract uit te dienen en hebben te kampen met ernstig geldgebrek. In 1853 wordt het project officieel beëindigd. Sommige van de kolonisten keren terug naar Nederland, anderen trekken richting Paramaribo. De nakomelingen van deze zogenaamde pioniers werden 'boeroes' genoemd.⁶

Onderzoek door Jaap van Dissel

Welke ziekteverwekker de kolonisten precies velde, is nooit met zekerheid vastgesteld. Gedacht werd aan buiktyfus of gele koorts. Jaap van Dissel - hoogleraar Infectieziekten in het Leids Universitair Medisch Centrum (LUMC), verbonden aan het RIVM en voorzitter van het OMT - twijfelde aan die diagnose, toen hij jaren geleden voor het eerst hoorde van deze geschiedenis. In zijn vrije tijd stortte hij zich op de zaak. Hij deed uitgebreid literatuur- en archiefonderzoek en werkte samen met onderzoekers uit verschillende disciplines in Nederland en Suriname. Daarbij werden ook DNA-monsters genomen. 'Het werd een beetje een obsessie', gaf hij aan. Op grond van dit alles kwam hij tot de conclusie, dat het zeer waarschijnlijk ging om de Shigella-bacterie als de boosdoener. Die veroorzaakt een darmontsteking en gaat gepaard met heftige diarree.⁸ De wijze waarop de ziekte zich manifesteerde - bijna letterlijk in golven met elk nieuw schip vol kolonisten dat arriveerde - vertoonde zekere overeenkomsten met de verspreiding van corona. Zo vertelde hij op 20 juni 2021, tijdens de jaarlijkse dag 'Boeroe Kon Mankandra', waarop de in Nederland wonende boeroes bijeen komen.⁹

Links: De predikant Arend Evertz van den Brandhof (1796-1863), 'herder en bestuurder van de Surinaamse kolonisatie'. (Bron KITVL, Leiden.)

Een paradijs dat een hel bleek te zijn. (Omslag Papieren Paradijs van Marlies Medema)

De Pannekoekstraat in het centrum van het plaatsje Groningen aan de Saramacca, genoemd naar Anna Pannekoek en haar familie. (Foto: Marlies Medema)

Uitsnede van een kaart van het gebied ten westen van Paramaribo, waar de kolonisten in 1845 per schip aankwamen. Linksonder de plaats Groningen, met aan de overzijde van de rivier de Saramacca de voormalige plantage Voorzorg. (Bron: Papieren Paradijs)

Voor Sloet was het mislukken van het project een bittere pil, die hij niet wenste te slikken. Nog in 1852 achtte hij bewezen 'dat onze landbouwers onder de keerkringen met behoud van hunnen gezondheid veldarbeid verrigten kunnen.'⁷ Zijn ideaal, ingegeven door zijn levenslange strijd tegen armoede en bedeling, was echter een idee fixe. Inderdaad bleek de kolonie aan de Saramacca een 'papieren paradijs'.

Noten

1. Zie voor hem: Wim Coster, *Mr. B. W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis (1807-1884): aan de hefboom tot welvaart*. Groningen / Wageningen 2008.
2. Zie voor Sloet en de koloniën, *Coster Baron op klompen*, 279-322; voor 'de Europesche Colonisatie', 284-291.
3. Zie noot 2.
4. Nader onderzoek moet duidelijk maken of deze meisjes deel uitmaakten van een groep, die 'bij het verlaten van Hollands kusten' aan Sloet en drie anderen een groet liet brengen. Blijkens een mail van Corrie van Silfhout- van Ravenswaaij van 10 april 2001 aan de auteur, waren er in ieder geval zeven meisjes uit Zwolle (van wie er daar vijf waren geboren en er twee deze stad als laatste woonplaats hadden), die in 1845 vertrokken naar Suriname.
5. Marlies Medema, *Papieren Paradijs. Het waargebeurde verhaal van een domineesvrouw die in 1845 emigreerde naar exotisch Suriname*. Utrecht 2020.
6. Zie voor deze nakomelingen: Karin Sitalsing, *Boeroes. Een familiegeschiedenis van witte Surinamers*. Amsterdam 2018. 5de druk. De auteur, journalist, is zelf een afstammeling van Boeroes. In 2005 werd door nakomelingen van de Boeroes de Stichting Boeroe Kon Makandra opgericht, die o.a. de website www.boeroes.nl beheert en jaarlijkse bijeenkomsten organiseert.
7. Sloet gaf dit antwoord tijdens het Landhuishoudkundig Congres van 1852 in Leeuwarden in antwoord op de vraag of kolonisatie in Suriname niet een oplossing kon bieden voor de overbevolking in sommige streken van Friesland. Coster, *Baron op klompen*, p. 290.
8. <https://www.nemokennislink.nl/publicaties/epidemie-op-het-spoor/>
9. Naar verwachting zal ook van de bijeenkomst op 20 juni 2021 een verslag worden gepresenteerd. Zie www.boeroes.nl

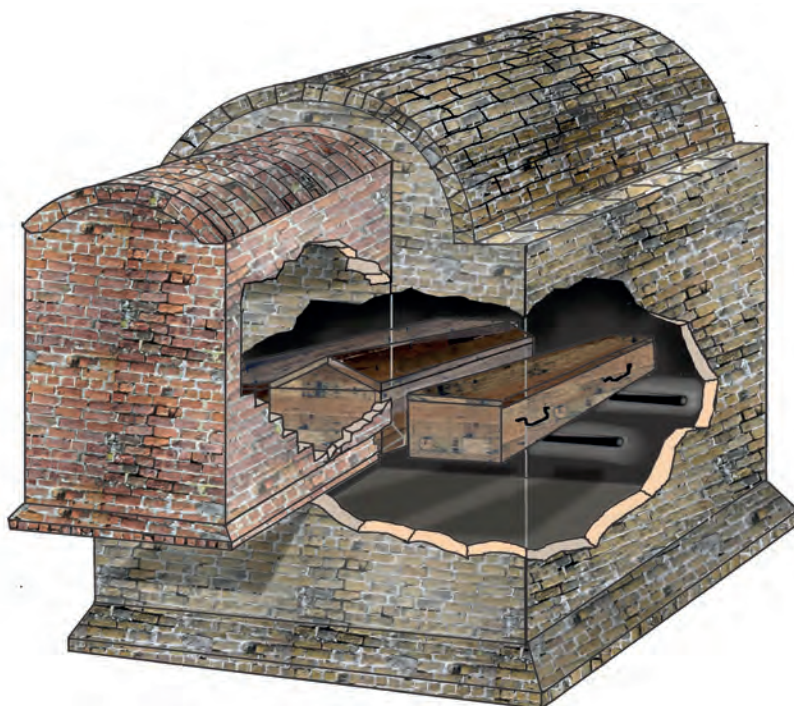
Grafkelder familie Van Haersolte

In december 2020 is in het noordkoor van de Grote Kerk in Zwolle een grafkelder opgegraven door het team Archeologie van de afdeling Erfgoed van de gemeente Zwolle in opdracht van Academiehuis Grote Kerk Zwolle. Deze grafkelder is in de historische bronnen beschreven als 'liggende ter zijden het choor Num, 17, 18 en 19'. Dit correspondeert met de ligging van de huidige grafzerken met de nummers 17, 18 en 19, direct boven het gewelf van de kelder. Op basis van de tekst op deze zerken 'Dese kelder hoort tot het huys Haerst' en de historische gegevens uit de begraafboeken, wordt duidelijk dat de grafkelder heeft toebehoord aan de familie Van Haersolte en dan in het bijzonder de familietak die verbonden was aan de havezate of het versterkt huis Haerst in de gelijknamige buurschap. De havezate Haerst is, als één van de grootste havezaten in Overijssel, in 1617 door Sweder van Haersolte en zijn vrouw Johanna van Doornick gebouwd.

De grafkelder wordt op 27 mei 1716 voor het eerst in de bronnen vermeld, wanneer de diplomaat Johan van Haersolte in de grafkelder wordt begraven. Deze Johan van Haersolte was tijdens een diplomatieke missie aan het hof van de keurvorst in Dresden op 29 januari 1716 gestorven. Tijdens zijn verblijf in de Nederlanden woonde hij grotendeels op de havezate De Kranenburg, waardoor hij ook wel bekend stond als 'Heer tot de Kranenburg'. Hij werd in 1716 dan ook vanuit de Kranenburg met veel pracht en praal, waaronder een stoet van maar liefst achttien koetsen, als eerste persoon in de grafkelder in de Grote Kerk begraven.

Een tweede bijzetting in de grafkelder betreft Walburga van Heeckeren, in 1721. Zij was een telg uit het Gelderse adellijke geslacht Van Heeckeren en na een eerste huwelijk in 1711 hertrouwd met Anthony Adolph van Haersolte. Opmerkelijk is dat voorafgaand aan deze tweede bijzetting in 1721,

Michael Klomp

Illustratie grafkelder,
Bert Dijkink, januari
2021

Gewelf van de 18de eeuwse grafkelder van gele IJsselsteen naar het zuiden gezien. (Foto Team Archeologie)

Grafkelder naar het oosten met op de voorgrond de ingangspartij met daarin de trap. Ook deze ingangspartij is van een gewelf voorzien. (Foto Team Archeologie)

Johan van Haersolte uit de grafkelder werd gehaald en opnieuw werd begraven in een nieuwe kelder met grafnummer 731 op 'het Lage Koor'. In 1722 is ook Anthony Adolph van Haersolte in de grafkelder bijgezet. Hij was in 1704 eigenaar geworden van de havezate Haerst en op basis daarvan in de Ridderchap van Overijssel verschreven, waardoor hij deelnam aan het bestuur van Overijssel. In 1711 had hij zelfs namens de Staten van Overijssel een zetel in de Admiraliteit van de Maze, ook wel de Rotterdamse Admiraliteit genoemd. Daarnaast was hij in 1714 Hoogschout van Hasselt en commandeur in de Duitse Orde.

De eerstvolgende bijzetting in de grafkelder dateert pas van 21 april 1792 en betreft de bijzetting van freule Elisabeth Maria Blanckvoort. Uit de aanduiding freule wordt duidelijk dat zij vrijgezel en kinderloos moet zijn geweest. De laatste bijzetting dateert van 12 augustus 1797 en heeft betrekking op de moeder van freule Elisabeth Maria Blanckvoort, Johanna van Haersolte. Johanna was in 1750 in Oldebroek getrouwd met Johan Gerhard Blanckvoort. Het echtpaar Blanckvoort had in 1755 de voorouderlijke havezate Benthuis in Vollenhove teruggekocht, maar woonde op het huis Haerst in Zwolle. Na een langdurig proces was Johanna in 1786 eigenaar van de havezate Haerst geworden. Zij was via haar oma Johanna van Haersolte, een dochter van Simon van Haersolte, een directe afstammeling van de grondlegger Sweder van Haersolte van het huis Haerst. De havezate Haerst met bijbehorende grafkelder in de Grote Kerk is hierdoor altijd in de directe lijn van de familie Haersolte gebleven.

De grafkelder is niet voor het publiek zichtbaar, maar wel de drie zerken die er boven liggen en waarop de tekst staat 'deze kelder hoort tot het Huis te Haerst'.

Links: Passage uit het Begraafboek van 1716. (bron: HCO, invnr. 0709 Doop-, trouw - en begraafboeken in Zwolle en Zwollerkerspel; 739 Begraafboeken van de St. Michaël- of Grotekerk, 1701 - 1811)

1 - Joen Baron van Haersolte
Heer van den Kraenberg
in sijn Wel Ed: leven
Exte Euvoge wegens
haer Hoog Mog: van
t Hof van de Pring van
Polen, suonds met 10.
hoeffen gebracht an Michte
wer volgeint begraven in
de kelder van de Heer
van Haerst, see (sijden)
t Choor Num: 17 als 1716 15 - 8

Auteurs

Geert Banck (1937) is emeritus hoogleraar Antropologie van Brazilië.

Wim Coster (1953) is schrijver en historicus. Hij was werkzaam in de uitgeverij, het onderwijs en het archiefwezen en publiceerde tientallen boeken, waaronder het proefschrift *Baron op klompen*.
Mr. B. W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis (1807-1884): aan de hefboom tot welvaart, Wageningen/Groningen 2008. Zie ook www.wimcoster.nl

Michael Klomp (1973) studeerde middeleeuwse archeologie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is gemeentelijk archeoloog bij de gemeente Zwolle en publiceert regelmatig over archeologisch onderzoek in Zwolle.

Steven ten Veen (1943) is bijna veertig jaar werkzaam geweest in de journalistiek. Bij de *Zwolse Courant* was hij ruim twintig jaar chef van de stadsredactie en bij *de Stentor* de eerste lezersredacteur. Na zijn vervroegde uittreding in 2003 is hij op vrijwillige basis redactieoefwerk doen.

Jan van de Wetering (1947) is (eind) redacteur van het *ZHT* en van de website van de ZHV. Hij publiceerde onder meer de boeken *Vergeten levens* (2001), *Hoe schrijf ik geschiedenis* (2004), *De Zwolse canon* (2008) en *Een toekomst waarborgen* (2015).

Saskia Zwieters (1962) is beeldend kunstenaar en kunsthistoricus. Sinds 1997 is zij werkzaam als directrice bij St. het Vrouwenhuis in Zwolle. Zij schreef over onder andere over Zwolse schilderesen voor het boek *1001 vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis* (2013). Samen met historicus Jan ten Hove publiceerde zij over 50 jaar Emmanuelshuizen als woon- en werkplek voor kunstenaars (2016) en over de hofjes van Zwolle (2017).

Colofon

Het **Zwols Historisch Tijdschrift** is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

Frank Inklaar en Jan van de Wetering (eindredacteuren), Gerrit Barbé, Michael Bremmers, Michael Klomp, Elmy Elderman, Harry Stalknecht, Johan Teunis, Steven ten Veen, Sanne van Zanten

Redactie website

Jan van de Wetering (eindredactie), Gerrit Barbé, Sanne van Zanten

Redactieadres (tijdschrift en website)

Krammer 11, 8032 EJ Zwolle
E-mail: redactiezh@zwolsehistorischevereniging.nl

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

Henja van Nieukerken, voorzitter
Martin Guldemon, secretaris
Hilbert van der Zwaag, penningmeester
Annè Bootsma - van Hulten, Jan Kam, Johan Teunis

Website: www.zwolsehistorischevereniging.nl

Secretariaat Zwolse Historische Vereniging

Martin Guldemon
Pilotenlaan 29, 8017 GG Zwolle
E-mail: info@zwolsehistorischevereniging.nl

Ledenadministratie en nieuwe leden

Adreswijzigingen en lidmaatschap:
www.zwolsehistorischevereniging.nl of tel. 038 4651735
Opzeggingen: vóór 1 december lopend kalenderjaar

Tarief lidmaatschap	25 euro per jaar
Bankrekening	NL46 INGB0005570775 tnv. Zwolse Historische Vereniging

Vormgeving, opmaak en druk ZHT

Vormgeving en opmaak: Ger Bomans, Different Design Deventer
Druk: Zalsman, Zwolle

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, scan, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De redactie heeft er naar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Kunst HUREN of KOPEN?

Ontvang nu
€ 100,-
spartegoed!

Vraag een
GRATIS proef-
plaatsing aan

IQ KUNST UITLEEN &
GALERIE
MARSWEG 42 | ZWOLLE | [IQ.NL](http://iq.nl)
DI - VR: 10 - 17 uur | ZA: 11 - 17 uur

BESCHERM JE OGEN
NET ZO GOED ALS JE HUID

NICO BRILLEN & LENZEN

Diezerpoortenplas 30 - 32 • Zwolle • Tel: 038 - 421 88 61 • www.nicobrillenzwolle.nl

Zwolse Historische Vereniging

vier keer per jaar het *Zwols Historisch Tijdschrift*
en gratis toegang tot thema-avonden

**Word nu lid
voor slechts 25 euro per jaar!**

Opgave lidmaatschap via:

www.zwolsehistorischevereniging.nl

De Zwolse Historische Vereniging participeert
in het Erfgoedplatform Zwolle

Het Vrouwenhuis

ZWOLLE

Rondleiding op afspraak

038 422 48 23

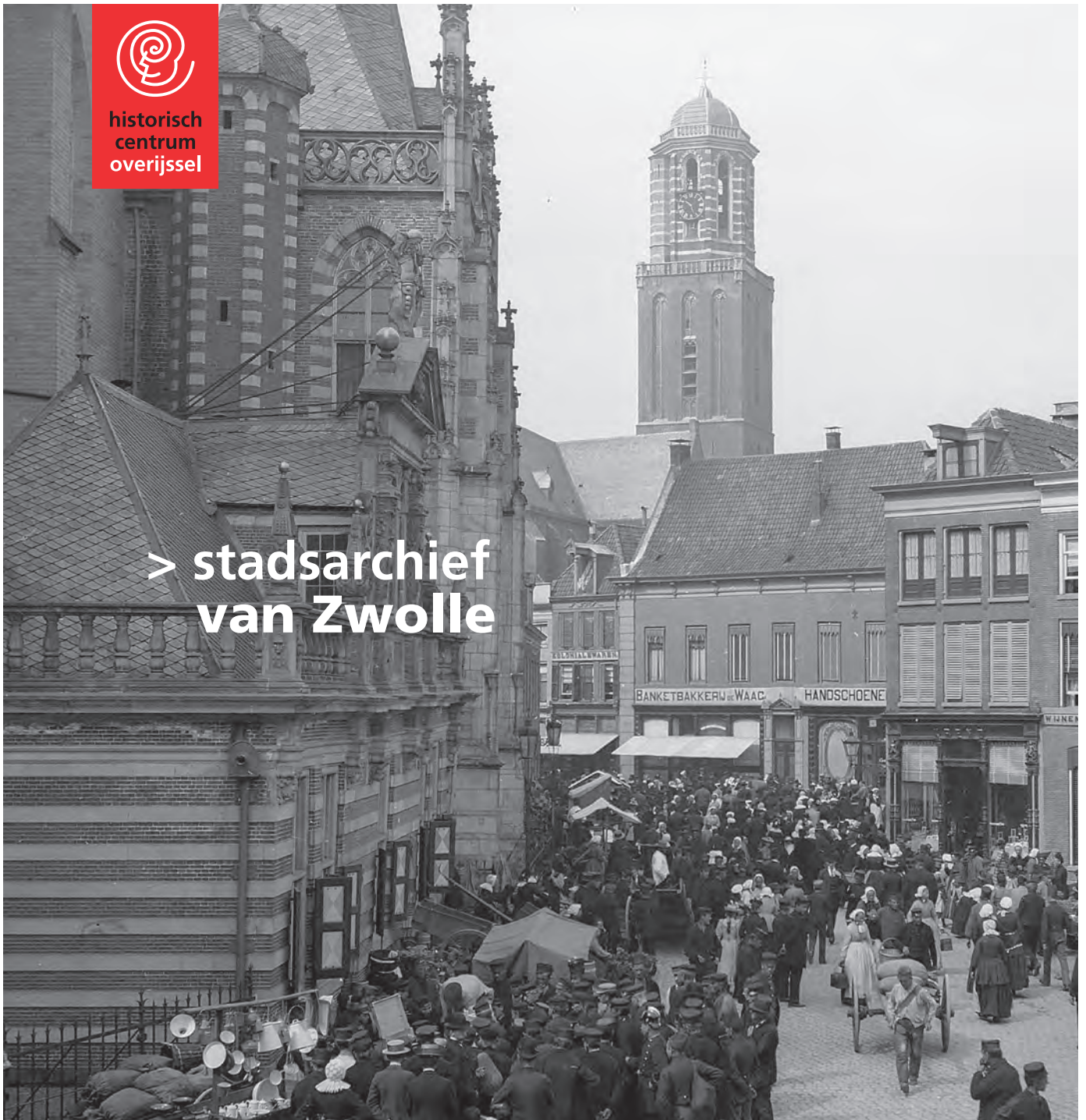
www.vrouwenhuiszwolle.nl

Voorstraat 46, 8011 ML Zwolle

historisch
centrum
overijssel

> stadsarchief van Zwolle

www.historischcentrumoverijssel.nl

Trots en kleurrijk

Zalsman. Dé grafimedia-partner om samen communicatieprojecten tot een succes te maken. Communicatie op papier en/of digitaal voor een eerlijke prijs met ongekend snelle levertijden. Een brede dienstverlening waarbij u centraal staat. Voor al uw wensen op het gebied van drukken, printen, web2print en logistiek hebben wij een passende oplossing. Of u nu regionaal of internationaal opereert, in de zorg, bedrijfsleven, sport of bij de overheid, wij helpen u graag van al uw producties en projecten een succes te maken.

T (038) 467 00 70
www.zalsman.nl

Drukken • Printen • ICT • Web2Print • Warehousing